Национальная библиотека
Республики Тыва

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 53 (16827)

2004 чылдың МАРТ 30, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.30. Садар өртээ 3 рубль.

Улуг Хуралдың палаталарының каттышкан хуралындан

ЧАҢГЫС ААЙ ШИИТПИР ҮНДҮРГЕН

Март 29-та Улусчу Чогаадылга бажыңынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының каттышкан хуралы болуп эрткен.

Аңаа дараазында айтырыгларны чугаалашкан:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылда чоруткан ажылдарының түңнелдерин болгаш бо чылын республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында ТР-ниң Улуг Хуралынга чылдың-на бээр Айыткалы.

1921–1944 чылдарда Тыва Арат Республиканың девискээринге политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында Декларацияның төлевилели.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бодунуң илеткелинге Тыванын политиктиг, социал-экономиктиг, культура амыдыралын чырыдып тура, чедиишкиннерни болгаш четпестерни айыткаш, кызза чогуур хемчеглерни болгаш саналдарны киирген.

Хуралдың ийиги чартыы ТАР үезинде 1921–1944 чылдарда политиктиг шаажылалдарга онаашканнарны агартыр дугайында Декларацияның төлевилелинге хамаарыштыр депутаттарның бодалдары дөмей болган: бо талазы-биле ажылдаар комиссияны тургузар, репрессиялатканнарны агартыр дугайында тускай Хоойлу үндүрер дээн чижектиг саналдар чаңгыс эвес удаа дыңналган.

Каттышкан хуралдың төнчү кезээнде кайы-даа палатаның депутаттары бадылалды кылгаш, Чазак Даргазының Айыткалын болгаш Декларацияның төлевилелдерин хүлээп алыр деп чаңгыс аай шиитпирге кээп, ийи палатаның төлээлери (шупту 90 кижи) доозазы ниити түңнелге келгеннер, удур бадылаан кижи чок болган.

Бистиң корр.

Чүнү кылыры тода көстүп турар

(Каттышкан хуралдың киржикчилериниң бодалдары)

Юрий БЫЗЫГПАА, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы: — Чоокта чаа ТР-ниң Чазааның 2003 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында отчет-биле республиканың чону танышкаш, аңаа колдуунда эки деп үнелелди берген болгай. Бөгүн Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Улуг Хуралдың ийи палатазынга болгаш чонга Айыткалы дээрге база кончуг чугула ужур-уткалыг политиктиг документ болуп турар. Ынчангаш ону хүлээп алгаш, моон соңгааргы ажыл, амыдыралга боттандырары эргежок чугула.

П.А. ДЕМИР-ООЛ, конституцчу демократтар партиязының төлээзи: — Бистиң партиявыс эрткен чылын тургустунган чаа партия болгай. Ынчангаш бөгүнгү Айыткалда Тывада политиктиг партияларның база хөй-ниити шимчээшкиннериң ажыл-чорудуунга хамаарыштыр чугааны кончуг кичээнгейлиг дыңнадым. Дарганың чугаазында политиктиг партиялар, хөй-ниити шимчээшкиннер чон-биле сырый ажылдавас болза, оларның ат-алдары кудулаар дээнин деткиир кижи-дир мен. Шынап-ла, декабрьда эрткен Күрүне Думазынче болган соңгулдаларда 5 улуг партия соңгукчуларның деткимчезин албайн барган. Кол-ла чүве – чоннуң амыдыралын эки билип, чон ортузунга идепкейлиг ажылдаары тоң чугула деп түңнел үндүртүнген.

Черлиг-оол КУУЛАР, чогаалчы: — Айыткалды улуг кичээнгей болгаш сонуургал-биле дыңнадым. Черле кайгамчыктыр. Амыдыралывыста бүгү айтырыгларны допчузу-биле тодаргай чырыткан. Ылаңгыя Россия Президентизиниң соңгулдазынга хамаарыштыр анализти бергени кончуг шын. Соңгукчулар хостуг байдалга соңгаан, ооң түңнели чоннуң күзел-бодалы дүүшкен.

Айыткалда соң-даарта чүнү кылырывыс тода көстүп турар. Юбилейлиг чылда биске, чогаалчыларга, культура ажылдакчыларынга, ол удуртулга болур. Чүрээвис согуу эглип, холувус дыңзып кээринге бүзүрээр мен.

Кара-кыс НУРЗАТ, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады: — Бистер, көдээ чон аразында депутаттар, социал айтырыглар талазы-биле хөй сагыш човаашкыннарга таваржып турар бис. Айыткалда чоннуң амыдыралын экижидер дээни сагыш-сеткилге кончуг-ла таарышты. Бо талазы-биле ТР-ниң Чазаа дыка хөйну кылып турарын билир болгай бис. Ол ышкаш көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрүп чоруур фермер, арат ажылдыг кижилерге дуза көргүзер дээни база кончуг өөрүнчүг. Черле ынчаш болдунар шаа-биле дузалап турар, көдээ ишчилерге акша, техника чээлизин берип турары кончуг эки.

Чагыдылга — 2004

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожууннарда салбырларының аразынга «Шын» солуннуң чагыдылгазынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейни чарлап тур бис. 2004 чылдың бирги чартыында чагыдылга МӨӨРЕЙИНИҢ негелделери мындыг:

Кожууннар аайы-биле даңзы коштунган	Негелделери	Шаңналдары
3000-дан 4000 чедир өреге	1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 1-ги шаңнал — 3000-3000 рубль;
2000-дан 3000 чедир өреге	1000-дан өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль;
1000-дан 2000 чедир өреге	700-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 3-кү шаңнал — 1000 рубль;
1000 чедир өреге	300-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 4-кү шаңнал—500 рубль;
«Шын» солунга бердингени» дээш	Чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өг-бүлелерге	— 500 рубль.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дыңнадыынга дүүштүр "Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып шаңнап-мактаары көрдүнген.

Редколлегия.

2004 чылдың II-ги кварталында «Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылап турар.

Кожууннарга чагыдар өртектери:

хууда чагыдыкчыларга:
3 айда — 139 рубль;
пенсионерлерге чиигелделиг:
3 айда — 105 рубль;
организацияларга:
3 айда — 169 рубль.

Кызыл хоорайның чурттакчыларынга:
3 айда — 124 рубль;
пенсионерлерге — 108 рубль;
организацияларга — 153 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнгейинге!

«Шын» солунну үезинде чагыдып ап шыдаваан чурттакчыларга хоорайның 18 киоскилеринде номчукчуларга садары-биле 350 экземпляр солунну немей үндүрген.

Киоскилерден "Шын" солуннуң номер бүрүзүн садып ап, номчуп болур силер!

«УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ЧЕЛЭЭЖИ»

Март 25-27 хүннеринде Кызылга республиканың уран чүүл школаларының өөреникчилериниң аразынга «Радуга искусств» мөөрей болуп эрткен.

Фортепьянога киржикчилерни ийи категорияга чарып мөөрейлештирген. Түңнелинде бирги категорияга Байырмаа Сат биле Чайзат Куулар (республиканың салым-чаяанныг уруглар школазы) тиилекчи болганнар. Севил Пахтаева (Кызыл) биле Шончалай Бады (салым-чаяанныг уруглар школазы) ийиги черни ээлээн.

Ийиги категорияга тиилекчилер кайызы-даа салым-чаяанныг уруглар школазының өөреникчилери Чинчи Хертек биле Чаяна Соян олар болган.

Хореографияга Гран-при шаңналды Сүт-Хөлдүң бичии танцычылары алган. Ниитизи-биле кээп киришкен 25 коллективтерден 1-3 дугаар черлерни Сукпактың, Хову-Аксының уран чүүл школаларының өөреникчилери алган.

Театржыткан көргүзүглер мөөрейинге сарыг-сепчилер тиилекчи болган. А «Аныяк композитор» деп конкурска Хову-Аксындан Чаяна Соян, Кызылдан Александра Бирлей, Херелмаа Ондар, Миледина Ксения олар шаңналдыг черлерни ээлээн.

Улустуң хөгжүм херекселдеринге ойнаарының мөөрейинге Эртине Ондар тиилээн.

ҮШ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛ

Март 27-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга үш дакпыр байырлал болган. Ол хүн — Бүгү-делегейниң Театр хүнү. Оон аңгыда тыва театрның үндезилеттинип тургустунганының хүнү. Үш дугаарында театрның аныяк артистери – Санкт-Петурбургтуң театр академиязының доозукчуларының күш-ажылчы намдарының он дугаар чылы. Зал долдур көрүкчүлер чыглып келген.

Кол режиссер А.К.Ооржак биле директор К.Т.Тагаланов байырлал-биле байыр чедирип сөс алгаш, хоочуннарга өң-баазын чечектерни сөңнээн. Театр ажылдакчыларының эвилелиниң Тывада салбырының даргазы А.С.Шоюн российжи коллегаларындан келген байырлыг телеграммаларны номчаан. Театр ажылдакчыларының эвилели байырлалга уткуштур «Көжээ» деп солунну чырыкче үндүрген.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак үш дакпыр байырлал-биле театр ажылдакчыларынга байыр чедиргеш, чаа доозуп келген эң бичии артистерниң аразында өскүс оолдар, уругларга чурттаар оран-саваны бо хонуктарда бээрин аазаан болгаш артистер Тыванын ат-алдарын делегейге ам-даа алдаржыдып, хөй чедиишкинниг болурун күзээн.

Светлана БАЛЧЫР.

Хоойлужудулга палатазында

ЭРТКЕН СЕССИЯНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Март 24-те Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының дөрткү сессиязының алдыгы хуралы болуп эрткен.

Хүн айтырыынга республиканың хоойлуларын чугаалашкаш, "Библиотека херээниң дугайында", "ТР-ниң чоннарының төөгү-культурлуг салгалдарын камгалаарының болгаш ажыглаарының дугайында", "Нотариат дугайында", "Муниципалдыг албан дугайында" "ТР-ниң соңгулда комиссиязының дугайында", "ТР-ниң референдумунуң дугайында", "ТР-ниң тус черниң референдумунуң дугайында" деп хоойлуларже эдилгелерни киирген.

Хоойлужудулга палатазының январь 21-де хүлээп алганы "Тыва Республикага лизинг ажылчорудулганы күрүнеиң талазындан деткииринiң дугайында" деп хоойлуну Төлээлекчилер палатазы деткивейн баргаанының соонда, аайлаштырылга комиссиязы тургустунган бооп турар. Ук комиссия чаңгыс аай ниити шиитпирни хүлээп ап шыдапкан. Кол бергедээшкиннер лизинг ажыл-чорудулгазының субъектилеринге үндүрүг талазы-биле чиигелделер дугайында чүүлдерге таварышкан. Түңнелинде хоойлуда кирип турар орулга дээш үндүрүг дугайында пунктуну казып каапкан.

Хоойлужудулга палатазының депутаттары Россияның Кеземче кодекизинге өскертилгелерни киирерин негеп турар. Бо чылдың февраль 11-де РФ-тиң Күр-Думазынга Тыванның Улуг Хуралының хоойлужудулга талазы-биле көдүрген айтырыгларындан ойталаан. Депутаттарның саналдап турганы өскертилгелер мал оорунга дорт хамаарылгалыг турган. Россияның парламентарийлериниң санап турары-биле алырга, депутаттарның саналдап турары КК-ниң 21-ги чүүлүнче немелде чүүл – хоойлужудулга нормаларының аразынга чөрүлдээлерни тургузуптуп болур артык хемчег бооп турар. Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн эрткен неделяда Москва чорааш, Күрүне Думазының эрге-хоойлу эргелелинге болгаш профильдиг комитетке консультацияларны эрттирген.

База бир нарын айтырыг— республикада ветеринар албаны, ооң акшаландырыышкыны бооп турар. Чазак Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненконуң чугаалааны-биле алырга, Тыванның Көдээ ажыл-агый яамызы 5 миллион рубльди республиканың ветеринарларының январь, февраль айларында шалыңының өрелерин дуглаар деп турар. Василий Оюн "Федералдыг албан чери чүгле мал-маганның халдавырлыг аарыгларының профилактиказынче угланган ажылдарны деткиирин аазаан" деп чугаалаан.

Тыва Республиканың 2010 чылга чедир социал-экономиктиг сайзыралының Программазы-биле танышкаш, ында кол турушту деткээн.

ТР-ниң УХ-ниң ХП-ниң парлалга албаны.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкынга чөпшээрел шынзылгазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың март 26, № 45/158-4 Кызыл хоорай

"Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 63.1 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың бүгү девискээринче кирип турар чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларын эрттиреррде чөпшээрел шынзылгаларны белеткеп кылыр.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкынга чөпшээрел шынзылганың хевирин бадылаар (№1 капсырылга).

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкынга чөпшээрел шынзылгаларын бээриниң даңзызының хевирин бадылаар (№2 капсырылга).

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларынга бадылаашкынга чөпшээрел шынзылгаларының учедунуң болгаш оларны бээриниң чурумунуң дугайында тайылбырны бадылаар (№ 3 капсырылга).

5. Чөпшээрел шынзылгаларының бланкыларын төпчүткен чурум езугаар дыгыйы 65-80 г/кв.м. А5 хемчээлдиг (148х210 мм), өңгүрү 3+0 дугаары өттүр көстү бээр офсет саазынга белеткеп кылыр кылдыр доктаадыр. Бланкының графиктиг камгалалы бичии шрифтилиг тангир сеткини бодунда сиңирген болур.

6. Чөпшээрел шынзылгаларны белеткээрин болгаш чедиреррин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы боттандырар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

БОЙДУС ЧАЯАК-ЧЫЗЫНЫҢ ЭЭ КӨРҮҮШКҮНҮН ЭГИДЕР

Апрель 5-те ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың чалалгазы-биле Шиваки Ринпочеге баштаткан Гоманг дацанының бөлүк ламалары Тывага аалдап келир. Олар бүдүн чартык ай дургузунда республиканың кожууннарын кезип, сарыг шажынның буянныг езулалдарын кылып чорудар, а Кызыл хоорайга буддист мандалалар аразында Калачакра соонда база эң дээштиг Ченрези мандалазын тургузарының болгаш бузарының езулалын эрттирер.

Ченрези дээрге Чырыткылыг Будданың хувулганы дээрге Авалокитешвара бурганның төвүт ады болур. Ченрези Төвүттүң камгалакчы бурганынга санаттырар болгаш ында онзагай хүндүткелдиг. Амгы Далай-лама Ченрези бурганның черде дириг 14 дугаар хувулганы деп төвүт чон санап турар.

Ченрези мандалазы — кызыгаар чок кээргээр сеткилдиң болгаш дириг-даа, өлүг-даа бойдуска хайыралыг чоруктуң үндезини. Ынчангаш бо мандала Тывага эриг сеткилди, ынакшылды, кижилерниң сагыш-сеткилинден болгаш мага-бодундан бачыттарны үндүр хөөглээр күштерни кыйгырып бээринге канчаар-даа аажок ужурдузалыг.

Апрель айның ортан үезинден эгелеп буддист делегейде атсураглыг Гоманг дацанының ламалары ыраккы Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Тожу болгаш Кызыл кожууннарындан аңгыда, бүдүн республиканы эргип барып, буянныг ачы-дузазын көргүзер. Барыын-Хемчикке, Тес-Хемге хамчыктыг халдавырлар болгаш аарыглар чайладыр Эмчи Будданың (Мапла) мандалазының тургузарының болгаш бузарының езулалын эрттирери баш удур көрдүүп каан. Арткан кожууннарга Туй-Сол (карма арыглаашкыны), Ченсрик (чер ээлеринге, сүнезиннеринге сөң), Таши-Чотпа (аас-кежик кыйгырары болгаш ону доктаадыры) езулалдарын эрттирери көрдүнген.

Гоманг дацаны 1416 чылда Соңгуваа бурганның өөреникчизи Жамьян Чойже үндезилеп тургускан соонда, үр-даа болбаанда ооң ламаларының, эртемденнериниң күчү-күжүнүң дугайында чугаа-соот буддист делегейге дыргын тараан, ооң "диплому" ала-чайгаар эң дээре "Шынар демдээ" апаар турган. 1959 чылда Төвүттү Кыдат эжелеп алган соонда, дацанның өөреникчилери болгаш башкылары Мурнуу Индияже дезер ужурга таварышкан. Амгы үеде катап тургустунган хүрээде 1500 кижи өөренип, чурттап турар. Оларның аразында Россиядан, Моолдан, Непалдан, Бутандан болгаш Индиядан келгеннер база хөй.

Гоманг хүрээзи-биле үедүптен хөй-ле тоолчургу чугаалар, хуулгаазынныг болуушкуннар холбашкан. Төвүт дылда "Гоманг дацан" дээрге "Хөй эжиктиг хүрээ" дээни ол. Ындыг аттың тывылганы база анаа эвес: шаг-шаанда ол хүрээге Ээнзиргейниң өөредиин чедип алган Өндүр Йогиннер апарган ламалар эжик хереглевес, күзээн черинден хүрээ ханаларын өттүр үнүп-кире бээр боорга, бөдүүн чон ынчаар адаан. Маңаа шаандан бээр-ле тыва ламалар база өөренип чораан болгаш оларның эмнеттинмес аарыгларны эмнеп чорааны, ырак-узак ораннарга чедип, боттары ышкаш ламалар-биле хуралдааш кээп турганының дугайында дамчыыр чугааны ам-даа Тыва чондан дыннап болур.

А.ХОМУШКУ.

Күрүне Думазында

СОҢГУКЧУЛАР ЧАГЫГЛАРЫ — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Күрүне Думазының депутады Ч.Ч-Д. Ондарның аппарадында 2003 чылда соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчулардан кирген билдириишкиннерни болгаш чагыгларны бүрүткээр болгаш системажыдар талазы-биле ажылдар доозулган.

Коллективтиг болгаш хууда билдириишкиннер 1006 болган, ооң иштинде чагыглар саны 1873 четкен, ол дээрге 2001 чылдың соңгулдалар кампаниязының үезинде чагыгларга бодааргa, 4 катап хөй бооп турар. Чүгле Кызыл хоорайдан безин 412 чагыглыг, 200 билдириишкин бүрүткеттинген. Мооң мурнунда чылдарга бодааргa, соңгукчуларның киирип турар билдириишкиннери Күрүне Думазының депутадының компетенциязында айтырыгларга дорт хамаарылгалыг апарган. Оларның аразында депутаттың федералдыг хоойлулар хүлээп алыр азы бар хоойлуларга өскертилгелер болгаш немелделер киирер эргелери-биле шиитпирлеп болурлары бар.

Чижээ, чер дээш (55555 садыгның коллективи), социал (КТТ "Вариант") үндүрүглерни чиигедир дугайында база биче сайгарлыкчы чорукту күрүненің талазындан деткиири ("Тещин хлеб" АНО) болгаш оон-даа өске.

Чагыгларның көвей кезиин кожууннарның, суурларның болгаш коллективтерниң социал-экономиктиг сайзыралынга хамаарышкан болгаш федералдыг, регионалдыг программаларже киирерин негеп турар айтырыглар бооп турар (школалар, уруглар садтары, культура бажыңнары, эмнелгелер, оруктар болгаш көвүрүглер, бүдүрүлге объектилериниң, шажын-чүдүлге тудугларының тудуу). Дыка хөй чагыглар өөредилге (класстарны компьютерлер-биле дериири, эт-херексел-биле хандырары, кабинеттерниң дерилгези, башкыларның чурттаар чери), кадык камгалал (хер-херексел, техника-биле хандырары, республикадан дашкаар эмнээшкин кылдырарынга дуза) шугумнарынга хамаарышкан бооп турар. Соңгукчулар боттарының депутадының мурнунга ипотека чээлизи, көдээ ажыл-агыйынга субсидиялар болгаш компенсациялар, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукка чээли дээн чижектиг айтырыгларны көдүрүп турарлар.

Социал-экономиктиг байдал хамаатыларны хууда айтырыглар талазы-биле билдириишкиннерни кииреринче албадап турары чажыт эвес. Оларның аразындан эң-не нарыны – чурттаар чер айтырыын соңгукчуларның 40 хуузу көдүрген. Оон аңгыда дээди өөредилге черлеринче төлевирлиг өөредилге-биле киреринiң дугайында айтырыг чидиг болуп турар — өөредилге дээш төлевирге дузаламчы көргүзер дилегни 30 ажыг соңгукчу киирген.

Шупту чагыгларны депутат соңгулда кампаниязының үезинде-ле кичээнгейге алган болгаш оларның күүселдезин контрольдап эгелээн.

Чагыглар-биле ажылче республиканың яамылары болгаш ведомстволары, кожууннар, хоорайлар болгаш суурларның чагырга черлери хаара туттунган. Айтырыгларның көвей кезиин 2004-2005 чылдарда боттандырар ужурлуг федералдыг болгаш республика чергелиг программаларже киирген.

Соңгукчуларның көдүрүп турар айтырыгларының чугулазын барымдаалааш, чамдык кожууннарның чагырга даргалары оларны боттандырар ажылдарны депутат-биле дугурушкан. Кызылдың мэриязы хоорай чурттакчыларының чагыгларын 2004 чылдың январь 28-те болуп эрткен коллегия хуралынга өөренип көрген, оларны боттандырар хемчеглерни ажылдап кылып эгелей берген.

Администрация даргалары хамаатыларның киргени улуг чарыгдал үндүрбес материалдыг дуза дугайында болгаш өске-даа айтырыгларын өөренип көрүп турарлар. Чагыгларның күүселдезин мындыг арга-биле кылыры хүннүң онза айтырыгларының бирээзи болуп турар, чүге дээрге депутатка маңаа хамаарыштыр тускай акша-хөреңги үндүрүп бербейн турар-ла болгай.

Элээн шыңгыы Чазак деңнелинге шиитпирлээр ужурлуг чагыгларны Ч.Ч-Д. Ондар Тыва Республиканың Чазаанче киирген.

2005 чылдың федералдыг бюджединден республиканың экономика, кадык камгалал, өөредилге, культура болгаш спорт объектилериниң акшаландырыышкынының чугулазын барымдаалааш, Ч.Ч-Д. Ондар РФ-тиң чаа Чазааның составында яамылар болгаш ведомстволар удуртукчулары-биле ужуражыр график тургузуп турар. Амгы үеде федералдыг ведомстволарда дараазында айтырыглар көдүртүнген:

- Кызыл – Минусинск радиорелелиг шугумну чаартыры;
- Кызыл-Мажалык, Туран, Тоора-Хем АТС-терин эде кылыры;
- Улуг-Хем кожууннуң Торгалыг, Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы, Таңдының Дүрген суурларының школаларының септелгезин чорудары база Кара-Чыраа суурда спортзалдың тудуун кылыры;
- Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Эрзин кожууннарның культура одагларын, Ү-Шынаа, Иштии-Хем суурларның культура бажыңнарын база Ак-Довурактың, Шагаан-Арыгның уругларның уран чүүл школаларының, ВСАКИ-ниң Тывада филиалының тудуун чорудары;
- Кызылда "Отчугаш" кинотеатрын, Тыванның күрүне филармониязын эде чаартып кылыры;

Кызыл хоорайның №5 гимназиязының, №1 школазының, №9 гимназияның капитал септелгезин чорудары.

Ол ышкаш РФ-тиң культура сайыдының оралакчызы В.С. Малышевтиң дыннатканы-биле алырга, Тыва Республиканың Чазаа-биле ТР-ниң Культура яамызының киирген билдириишкини езугаар КУИ-ниң болгаш Улусчу чогаадылга бажыңының немелде тудуунга, Тээлиниң уруглар библиотеказының тудуунга, Тывкүр-филармонияның концерт залын чаартырынга, Шагаан-Арыгның салым-чаяанныг уруглар школазынга, Пушкин аттыг национал библиотеканы эде кылырынга, Чаа-Хөл кожууннуң культура одааның тудуунга, Ак-Довуракның уругларның уран чүүл школазының тудуунга тодаргай сантүннүг акшаны үндүрген бооп турар.

Оон аңгыда РФ-тиң Моолда элчини О.М. Герковскийниң болгаш РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук албанының кызыгаар албанының удуртукчузу В.Е. Проничевтиң адынга Хандагайты, Торгалыг, Дус-Даг, Ак-Чыраа, Тээлиге эрттирилге пунктуларын ажыдарының дугайында, РФ-тиң кадык камгалал сайыды А.И. Вялковтуң адынга "РЕНЕКС-ФЛЮРО" деп эвээш дозалыг цифровой флюорографты садып алырынга деткимчени кадарының дугайында, культура болгаш уран чүүл талазы-биле МКУ-нуң ректору Т.Г. Киселеваның адынга ооң Тывада филиалынга "социал педагогика болгаш социал психология" деп мергежилди ажыдарының дугайында чагааларны киирген.

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАРНЫҢ аппарады.

Часкы хову ажылдарынга белеткел

БО ХИРЕ БАЙ ЧЕРГЕ КАНЧАП ЯДЫЫ ЧУРТТААР БООР

Чоокта чаа ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчылары-биле семинар-хуралды эрттиргеш, бо чылгы часкы хову ажылдарынга белеткелдиң байдалын сайгарып чугаалашкан. Хуралдың киржикчилери улуг кичээнгейни суггарылга системазының септелгезинче, арат (тараачын) ажыл-агыйларын үрезин-биле хандырарын болгаш тарылганы чогуур үезинде таарымчалыг доозарынче угландырар деп чаңгыс аай түңнелге келгеннер. Кожууннарның тараажыларынга боттуг дузаны чедирерибиле Кызылдан агрономнарны чорудар деп шиитпирни ТР-ниң Чазаа хүлээп алган.

Хуралга арат ажыл-агыйын хөгжүдеринге сонуургалдыг кижилер-биле ажылды чорударынче угланган чугаа болган. Чер тургузуунуң талазы-биле, мелиорация, агрохандырылга, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызындан чалаттырып келген специалистер амгы үеде арат-тараачын ажыл-агыйын организастаарының талазы-биле үнелиг саналдарны, сүмелерни берген.

Кожууннарның чагыргалары болгаш көдээ ажыл-агый эргелелдери боттарынга тус черниң специалистерин чалап алгаш, шак ындыг семинар-хуралды эрттирер болза, боттарынга ажыктыг болур. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының берип турар медээзи-биле алырга,эрте хар чагганы-биле тараалаң кожууннарывыс Таңды, Бии-Хем дүжүдүн долузу-биле ажаап ап четтикпейн барган. Чүгле Сергей Шойгу аттыг ажыл-агыйның 600 га быжып четтикпээн тараа шөлү хар адааанче кире берген. 1990 чылдарның эгезинде республикага 110 муң ажыг га болбаазыраткан тараа шөлү турган болза,ам үш катап кызырылган.

Амгы үеде өнчүнүң бүгү хевирлериниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде часкы тарылгага техниканың 54 хуузу септеттинген, септелге ажылдары уламчылап турар. Тараа шөлдериниң чемишчидилге айтырыглары сайыт Н.Алдачини дүвүредип турар. Бир га шөлге 26 кг органиктиг чемишчидилге чурум езугаар көрдүнген,эрткен чылын ол көргүзүг килограмм безин четпээн. Сайыт тараажыларга өртээ чиик,улуг чарыгдал хереглеттинмес мал өдээн чемишчидилгеге ажыглаарын сүмелеп турар.

Тыва чер ажылынга таарымча чок зонага хамааржыр болгаш суггарылганы бедик шынарлыг чорутканындан эки дүжүттү ап болур. Барыын таланың кожууннары эрте хар чагганындан эрткен чылын 1 гадан 16-дан 25 центнер чедир дүжүттү ажаап алганнар. Араттарның эрги суггарылга бугаларын ажыглааныдан эки түңнелдерни чедип алган. Мал ажылдыг Эрзин кожуун төөгүнүң суггарылга бугазын аштап-арыглааш ажыглааныдан картошканың көстүп көрбээн дүжүдүн ажаап алгаш, бүдүн кожуунну хандырыпкан. 30 га тараазы хар адааанче кире бергени хомуданчыг болган. Тус черниң агрономунуң чугаалап турары-биле алырга,бир эвес черни агротехниктиг чурумга дүүштүр ажыглап кызар болзувусса, багай эвес дүжүттү ажаап ап болурунуң аргазы бар деп турар.

"Тыва агрохандырылганың" чиңгине директору Юрий Тыхеевтиң чугаалааны болза, лизинг-биле трактор садып алырынга улуг шаптараазын чок, артык кезектер-биле үзүктелиишкин туруп болур. Ынчалзадаа 1,3 млн.рубль-биле артык кезектерни садып алган,бо хүннерде 400 муң рубльдиң артык кезектери келир деп турар. Оон ыңай "Росагролизингом" лизингиниң хуусаазын 7 чылга чедир узаткан шиитпирни хүлээп алганын, ооң-биле чергелештир мооң мурнунда эге дадывырда техниканың өртээниң 10 хуузун төлеп турган болза,ам 7 хууда келгенин база дыңнаткан. Тракторнуң ажыглаар хуусаазы 7 чыл, ооң өртээн долузу-биле төлээри ажыглаарының сөөлгү чылынга онаажып турары — араттарга боттуг чиигелде-дир деп, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак демдеглээн.

Чурттуң девискээринде агроүлетпүр комплекизиниң чоорту хөгжүп орары-биле, көдээниң ажыл-ишчилеринге банкылар күзелдии-биле уткуштур чоруп орар. Россияның көдээ ажылагый банкызының Тывада салбыры долу эвес 2 чылдың иштинде бодун бадыткап шыдаан. Эрткен чылын 41 млн.рубльдиң чээлизин берген, бо чылын 54 млн.рубльдиң чээлизин бээрин көрүп турар, ооң 24 миллиону республиканың агроүлетпүр комплекизинге баар. Ниитизи-биле чуртта чоруп турар реформа көдээ черлерже көрнүп эгелээн. Шупту үндүрүглерден хостааш, чаңгыс аай көдээ ажылагый үндүрүү биле черни ажыглааны дээш үндүрүгнү арттырып каан. Россияның көдээ ажылагый банкызы эң чиик хууну тургузуп каан. Каш чыл бурунгаар ооң дугайында бодаан-даа ажыы чок турган.

Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүнениң федералдыг албанының департаментизиниң берип турар медээзи-биле алырга, бүрүткеткен ажыл чок кижилерниң 76 хуузу көдээ кижилер болуп турар. Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төп оларны сезоннуг ажылга киириштирерин күзеп турда-ла, чамдык кижилерниң ажылдаар хөңнү чок. Республикада билдингир тараажы Василий Пироговтуң оглу Алексей ол-ла хуралга санал бергеш, мынча дээн: "Кижилер ажылдап шыдавас апарган. Ынчаар чаңчыгып калган" деп Алексейниң чугаазы-биле алырга, часкы тарылгага ооң техниказы шупту белен, үүгле кывар-чаар материалдар, үрезин-биле дузалаарын дилеп турар. Келир чылын Туран хоорайны 7-8 рубльдиң хлеви-биле чааскаан хандырып шыдаар мен деп аазап турар.

Кожуун чагыргаларының даргалары,арат-тараачын ажылагыйларының удуртукчулары бар турган техниканы каттыштыргаш, машина-технология станциязын (МТС) тургузары чугула деп түңнелге келген. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң тракторлары бир сезонда 3-4 нормаңы ажылдап, эргижиреп каар, хуу техника 15-20 га черге ажылдап кааш, анаа-ла херим иштинде турар. Каттышкан МТС араттарны хол-биле кылыр ажылдардан чиигедир болгаш суггарылга системазын катап тургузарынга бодунуң үлүүн киире бээр.

Хуралдың түңнелинде Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак кижи курлавырларын чугаалаваска безин бо хире бай, суглуг-суггаттыг черлиг оргаш, канчап ядыы чурттаар боор деп чугаалааны республиканың тараажыларынга кыйгырыг болган. Бодувусту тараа, ногаа-биле четчир кылдыр хандырып болур, ол хире курлавыр республикада бар, ону үүгле шын организастаарын кожуун, суму чагыргаларынга Ш.Д.Ооржак сүмелээн.

Альберт ХОМУШКУ.

"Энерел сеткил оттуп турзун"

Апрель айда республикаже Индиядан лама башкылар кээр деп турар. Аңаа хамаарыштыр Тываның Камбы-ламазы-биле интервью

— Индиядан аалдап кээр төвүт башкыларның сорулгазы болгаш кылыр ажыл-чорудулгазы-биле таныштырып бээр силер бе, башкы?

— Төвүт башкыларның кол сорулгазы — Тывага мандалалар кылыры. Бир-ле дугаарында — **Ченрези бурганының мандалазы**. Энерел сеткилдиң бурганы Ченрези бурганының чырык чер кырында катап төрүттүнген чаяалгазы — XIV Чырыткылыг Далай башкы-ла болгай, ону шупту билир бис. Ол мандаланы Кызылга тудар. База шак-ла ынчаар **Эмчи бурганының мандалазын** Барыын-Хемчик кожуунга, а үшкү бурганның (амдыызында тодаргай эвес) мандалазын Тес-Хемге кылыр. Тываның өскедаа кожууннарынга өөредиг чорудуп, ном номчууру база көрдүнген. Ырак Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарынче чедериниң берге болуп турары-биле төвүт башкылар барбас боор. Ынчалза-даа ук черлериниң чүдүкчүлери Кызылга келгеш, айыс ап болур. Олар Тывага ай ажыг турар.

Мандалаларның кылып турарының чылдагааны – **Ченрези** бурганның мандалазы улус чоннуң аразынга энерел сеткилди оттурары болур. Сөөлгү үеде кижилериниң сагыш-сеткилинде каржы-хажагай чорук нептереп турар апарган-на болгай, ол чорук намдазын, чоннуң иштинге энерел сеткил делгереп турзун дээш ук мандаланы тудар деп турары бо. База ол ышкаш сөөлгү үеде көвүдеп турар халдавырлыг аарыгларны, янзы-бүрү хайхалаптарны эвээжедир, чайладыр деп бодал-биле Эмчи бурганының мандалазын тургузар. Ол ышкаш **Сор** езулалын база эрттирер, ол чүл дээрге бүдүн чылдың дургузунда кылып келген бужар яланы хуюктап-узуткаары болур. Ол езулал Кызылга эртер. **Ченсрик** деп езулалды бот-боттарын өлүржүп-чидиржир, бодунуң амы-тынынга четтинер чоруктарны болдурбас сорулга-биле чорудар. Сарыг шажын ол хайбачыттарны четкерлериниң киржилгези-биле болуп турар деп санап турар, ук езулал ындыг амытаннардан арыглап, соңгу назында хилинчек-човуландан адырлыр арганы берип турар. Ол езулалды сүнезиннери чорбайн барган амытаннарны ашкарып-чемгергеш, эки орукче үдээр уткалыг база чорудар. База ол ышкаш оран-таңды ээлериниден чер-чуртувусту камгалап-карактаар кылдыр дилег кылыр. Ооң-биле чергелештир амылыг амытан бүрүзүнге аас-кежик доктаап турзун дээш **Туй-Сол**, **Таши-Чотпа** езулалдарын чорудар деп турар. Сарыг шажын өөредии езугаар дүрген чырыткы чедип алырының бир аргазы болгаш оруу **Ямантаки** бурганның практиказын база кылыр. Амылыг амытан бүрүзүнүң назыны болгаш өске амытаннарга хамаарыштыр буяны улуг болзун дээш чорудар **Цеваң** деп тускай езулал база бар.

Калачакра өөредии кижилерге соңгу назынында Шамбала оранынче чоокшулаарының база бир магадылалын берип турар-ла болгай. Ынчаарга ам кылыр мандалаларны база Калачакра өөредиинде дег, угаан-бодалынга чуруп, "бурганывыстың овур-хевири, ооң өргээзи мындыг-дыр" деп бодап, сеткиири чугула. Ченрези бурганның мандалазын кылып турар үеде сагыш-сеткилди, угаан-бодалды болгаш сөсдомакты арыглап, оларга Ченрези бурганның энерел сеткили оттуп турзун деп медерээр, сүзүглээр ужурлуг бис. Шак ол ышкаш Эмчи бурганының мандалазын көрүп тура, "угаан-бодалывыстың, мага-бодувустуң, сөсдомаавыстың аарыглары эттинзин, келир үеде хай-халап, аарыгаржык чайлап чорзун" деп бүзүрээр херек.

— Кээр башкылар дугайында чугаалап бериңерем.

— Олар бистиң ада-өгбелеривистиң 3-4 идикти солуп кедип, чадаг кылаштап чорааш, эртемни чедип ап турганы Төвүт чуртунуң сураглыг Гоманг хүрээзинден келирлер. Амгы үеде Төвүт Кыдаттың чагыргазының адааанда болганы-биле ук дацан Индияда турар. Оларны Шиваки Ринпоче деп башкы удуртуп кээр. Шиваки Ринпоче эрткен назынында бистиң-биле кожахелбээ чурттап чоруур бурят чоннуң Агинск автономнуг округунга ламалап чораан кижи бооп турар. Биче чажында-ла Төвүтче өөренип ашкаш, чер-чуртунче улуг эртем-билиглиг ээп чаныр кээрге, хүрээ-хиттерни узуткап, репрессия чылдары эгелээн. Ол ынчан Төвүтче дедир чорупкаш, аңаа бурганнаан. Оон Тибетке катап төрүттүнгеш, өөредилгезин Гоман дацанга уламчылай берген. Бо хүннерде бир дугаар Россияже катап ээп кээп, өөредилге ажылын кылыр деп турары ол.

Салим МОНГУШ
чугаалашкан.

Пенсия фондузунда

ТҮҢНЕП ЧУГААЛАШКАН

Республикада 2004 чылдың январь 1-ниң түңнелдери-биле шалың өрези 128,3 млн. рубль, ол дээрге 2002 чылдан 0,9 хуу хөй болуп турар. А 2003 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының бюджединче камгаладылга дадывырындан 451,2 млн. рубль кирген, ол планда көрдүнгенинден 89,7 хуу болуп турар дээрзин Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының даргазы В.О.Оюн эрткен чылдың түңнелин чугаалашкан хуралды ажыдып тура демдеглээн.

Күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээн акшаландырарыбиле федералдыг казначейство эргелелиниң агар санынче чаңгыс аай социал үндүрүг 397,17 млн. рубль федералдыг бюджетче шилчиттинген. Күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг кезээнче дадывыр чыылдазын Бии-Хем кожуун — 100,5 хуу, Тес-Хем – 100,2 хуу, Мөңгүн-Тайга – 100,1 хуу күүсеткен. Күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээнче дадывыр чыылдазын Эрзин – 162,2 хуу, Тожу – 132,6 хуу, Улуг-Хем, Кызыл, Тес-Хем кожууннар 127 хуу күүсеткен. Ниитизи-биле республиканың пенсия эргелелдериниң ажылдакчылары мөөңнеп чыыр кезекче 62,2 млн. рубль дадывыр чыыр тургаш, 61,3 млн. рубльди, азы планны 98,6 хуу күүсеткен.

Эрткен чылда кирген орулгадан күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг кезээ 60,1 хуу күүсеттинген. Боттарының киирип алган дадывыры-биле Кызыл хоорайның пенсия эргелели (даргазы Л.М.Дадар-оол) пенсиянын 85,8 хуузун төлеп турар. Арткан кожууннарда бо ажыл 30-50 хуу болуп турар. Мооң кол чылдагааны — кожууннарда организациялар, бүдүрүлге албан черлериниң удуртукчулары бодунда ажылдап турар ажылдакчыларының дугайында хуузунда учедун өй-шаанда бербейн, дадывыр чыылдазын киирбейн турарында. Салбырның специалистери "Оптовоалкогольный төп" бүдүрүлгени, "Столица", "Слово" солуннар редакцияларын Арбитраж судунга берген болгаш өрезин төлээр кылдыр документини берген. Бо хүннерде күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг кезээниң дадывырын шилчитпейн турарларга бюджет организациялары болуп турары элдеп. Ылаңгыя кожууннарның өөредилге килдистери, эмнелге албан черлери, көдээ ажыл-агый организациялары база "Тыва авиашугум", "Тывахлебпродукт", "Тывакоммунэнерго" бүдүрүлгелер болгаш "Тыва даг-дүгү"комбинады хөй өрелиг болуп артпышаан. Хуузунда сайгарлыкчыларның, камгаладылгалыг кижилерниң үезинде бүрүткел кылбааны дээш торгаалга онаашкан акшазының түңү 534153 рубль болган. Эрткен чылын ниитизи-биле 164 судка херектерни көрген болгаш чогуур шиитпир хүлээп алдынган.

2004 чылдың январь 1-ден район коэффициентизиниң аайыбиле бистиң республикада күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ ортумаа-биле 343 рубль 12 көпеекке өскен. Күш-ажыл пенсиязының ортумак хемчээли 1461,5 рубль, а назылап кыраанының пенсиязы – 1752, 18 рубль. Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң бюджединде көрдүнгени-биле бо 2004 чылда пенсияның хемчээлин ийи удаа өстүрери база көрдүнген.

Россияның Пенсия фондузунуң Республикада салбырының база кожууннарда пенсия эргелелдериниң ажылдакчылары пенсия реформазының ийиги чылында багай эвес ажылдаан дээрзин санал бергеннер айыткан.

Светлана МОНГУШ.

Семинар-өөредилге

ТЫВА УКСААНЫ САЙЗЫРАДЫРЫ-БИЛЕ

Тес-Хем кожуунның "Чодураа" КУБ-тың ажыл-агыйын 2002 чылдан эгелеп, бөгүнге чедир Дарисью Ивановна Данзурун удуртуп-башкарып турар. Ооң киирген саналын база дилээн езугаар эрткен неделяда Эрзин, Тес-Хем ийи кожуун аразынга Көдээ ажыл-агый яамызының болгаш көдээ ажыл-агый эртемниглериниң билиин бедидер төптүң специалистери семинар-өөредилге хевирлиг улуг хуралды эрттирген.

Семинарның кол сорулгазы — ажыл-агыйларга мал бажын өстүрериниң технологиязын, малдың учет-отчедун шын бээрин, уксаажыдылга ажылының, шээр болгаш бода малды кылымал боозадылга-биле төрүдериниң ажыктыг болгаш хоралыг талаларын база черни шын ажыглаарынга хамаарышкан айтырыгларга шын болгаш тодаргай тайылбырларны бээри. Аңаа Эрзин, Тес-Хем кожууннарның эргелел начальниктери, агрономнар болгаш зоотехниктер, малчыннар, Эрзинниң чылгычызы, ажыл-агый удуртукчулары, кол бухгалтерлер киришкен. Семинар-өөредилгени Көдээ ажыл-агый сайыдының кадрлар талазы-биле оралакчызы Таана Доржуевна, мал болгаш уксаажыдылга ажылының талазы-биле оралакчызы Сергей Оюн олар башкарып эрттирген, аңаа келген аалчылардан республиканың мал уксаазы экижидер бүдүрүлгениң директору В.В.Бюрбю, Ветеринария департаментизинден Д.А.Донгак, С.К.Кашкак болгаш өскелер-даа ниити республиканың мал ажылында байдалды таныштыргаш, ажыктыг арга-сүмелерни берген. Өске-даа санал-онал солчуушкуну болган.

Кыска таныштырылга

1950 чылдан бээр Тес-Хем кожуунның "Чодураа" бүдүрүлгезиниң кыска төөгүзүн, колхоз, совхоз турган үелеринде удуртуп чораан директорларын, суму даргаларын, аңаа парторгтап ажылдап чораан кижилерни эге класс башкызы, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада олурар хоочун башкы Очур-Хөө Сагдыевна Эртине семинарның киржикчилеринге таныштырган. 50 чылдан тура колхоз база совхоз директорларынга 20 кижи ажылдаан, 40 чылдардан бээр суму даргазынга 21 кижи, ол-ла үелерниң дургузунда 12 партия организациязының даргалары солушкан. Ажыл-агый эде тургустунган соонда ооң 20 дугаар даргазы — Д.И.Данзурун.

Ажыл-агый колдуунда мал, чер, чаа тудуг-суурну тудары деп, 3 кол угланыышкынныг ажылдап келген. Сөөлгү эде тургустунганы-биле "Чодураа" КУБ-та 304 баш чылгы мал, ооң иштинде 108 төрүүр бе, 116 мыйыстыг бода мал, ооң иштинде 51 инек, 5001 шээр мал, оларның 2618-и төрүүр мал кыштаглаашкынны эртип турар. Кожуунда часкы хову ажылдарынга белеткелди чорутпушаан, 895 га черге тарылганы, ооң иштинде тараа культураларын 320 гага, хөй чылдыг сигенни 319 гага база картофель, ногааны 55 гага тарыырын планнап турарын кожууннуң кол агроному Мерген Соян илеткээн. Эрткен чылын олар 120 тонна тараа дүжүдүн алган, берге айтырыгларның бирээзи – кожуунда тараа арыглаар машина чок. Үрезин, КЧМ айтырыын өскелер-биле дөмей чогуур черлерден дугуржулга езугаар чедип алырын шиитпирлеп турар.

"Чодураа" КУБ-тың директору, "2003 чылдың менеджери" деп республика конкурузунуң "Көдээ ажыл-агый" номинациянның тиилекчизи Д.И.Дарисью.

Семинарның ажыдыышкыны

Сергей Мөңгеевич Оюн каттышкан семинарның ажылын ажыдып тура, Тыванын 20 хире кижиден тургустунган бөлүк делегация кожавыс Моолга чораанын кысказы-биле таныштырган. Ооң чугаазы-биле алырга, бөгүн Моолда 23 млн. 646 муң баш мал, ооң иштинде 10 млн. хой, 7 млн. өшкү, 4 млн. чылгы мал база 2700 ажыг теве бар. Эрткен 2003 чылдың дургузунда олар 4 млн. 100 муң баш малды чидирген. А иштики Моолдуң 4 аңгы аймактың малында ящурь азы малдың чараалаар аарыы нептерээн. Ынчангаш ийи күрүне аразының кызыгаары хагдынган.

Бо хүннерде республиканың көдээ ажыл-агыйының хөгжүлдези, ону чедип алырда, кандыг технологияны ажыглап болурул деп, айтырыг тургустунуп турар. Амгы үеде бисте мыйыстыг бода мал бажы 102,3 муң, ооң иштинде саар инек – 47 муң баш, хаван – 32,3, чылгы мал 27,1 муң баш, шээр малывыс 778,4 муң база куш аймаа 55,8 муң, теве – 140, иви – 1870, сарлык - 12 муң, ооң иштинде саар сарлык 2300 баш. Бо сан-чурагайларның азы мал бажының өзүлде албайн турары көдээ ажыл-агый специалистерин дүвүредип турар. Ынчангаш 2010 чылга чедир көдээ ажыл-агыйның аңгы-аңгы бүдүрүлгелерин чаңгыс-аайлап мөөннээри-биле эртемге даянып тургаш, күрүне деткимчезин чедип алыры чугула. Кол-ла чүве продукция бүдүрүлгезиниң орулгалыг талазын көвүдедир, тускай эртемниглерниң билиин ам-даа бедидер, рыноктуң инфраструктуразын калбартыр, продукцияны шыгжаары, шыгжамырдан шын саарары, ону чонга шын чедирери негеттинип турар.

Кандыг-даа ажылды чорудуп турда, ооң отчеду деп чүве турар. Эң улуг отчет федералдыг статистика отчеду, ооң соонда республика отчеду, ведомство отчеду, дараазында ведомство-министерство отчеду турар. Чижээлээрге, мал отчедунуң түңнелин үндүрерде, кожууннарда зоотехниктерниң берген эге отчеду турар. Олар малдың эгезинде төрүттүнгениниң эгелээш, малдың немешкен деңзизин, кайнаар чарыгдаанын, кандыг чылдагаандан өлгенин, шуптузун демдеглеп алган турар. Ол чокта бухгалтерлериң дужааган отчеду шыны-биле үнмес. Малчын кижи чаш мал төлү немежирге-ле, ону учетка ап, хуу-даа кижи, көдээ ажыл-агый-даа специализи алдынган чаш малды дугаарлап, өлген малды учеттан үндүр актылаар ужурлуг.

Чер-черлерге мал дугаарлаашкынын, дүк класстаашкынын шын чорудар, эр, кызын, өң-чүзүнүнүң аайы-биле ак, каразын үзер, кандыг-бир эзт хереглелинге бир дугаарында эр малды болгаш төрүвес малды өлүрер. Ынчангаш малчын кижи ыяап-ла хойнуң сөөлгү төрээнин, сөөлгү катап чугганын, кыргаанын, кошкарларны салганын демдеглеп ап турар дептерлиг болур ужурлуг. Ээзи кижи коданында малының шимчээшкинин, ооң хайгааралын шын чорудуп-ла турар болза, мал төрелдешпес ужурлуг. Мал бодунуң төлүн элээн үени эртип тургаш, эдерер. Ону чедип алырда эки ажылдаар дээрзин специалистерге тайылбырлап турган.

Озалдап-даа болза, республикада уксаажыдылга ажылының планын ажылдап кылып турар. Бисте тыва уксаалыг аттарны, тыва хойларны, инектерни, тыва сарлыкты сайзырадырының угланыышкынын эткир, сүткүр шынарларын колдады чорудуп турар. Ооң бир чижээнге Ак-Бедикте тыва өшкүлерни өстүрүп, мөөннеп эгелээнин чугаалап болур. Оларның сүдүн саап, чөөгүн дырап ап турар. Тевелерни садып, орнажып эгелей берген. База ол ышкаш 720 баш өшкүнү, 40 хунаны, 4 бууланы, 6 аскырны республикадан дашкаар садып үндүрген. Тыва аттарның өртээ улуг, ол ышкаш бистиң ивилеривисте эки шынарлар хөй болганындан ону садып алыр дээн дилеглер хөй бооп турар. Архангельск облазындан теве садып алыр дээрге, бир тевениң өртээ 25 муң рубль, а моол чон Тываже дириг мал үндүрбезин кызыдар апарганын Сергей Оюн дыңнаткан.

Кылымал боозадылганың ажыктыы

Семинарга чугаалашкан айтырыглар колдуу-ла мал ажылынче угланыышкынныг болганындан аңаа келген специалистер боттарының ажыл-агыйынга хамаарыштыр элээн-не ажыктыг үүлдерни билип алган деп бодаар мен. Мал ажылындан хоорук кижиге безин дыңнап көрбээн, билбес үүлдерин билип алырда, солун чорду. Чамдык осеменатор эмчилериң кичээнгейинге бода малга тарып боозадылга кылыр доңурган үрени шыгжаары база тускай савага турар дээрзин тайылбырлаан. Хоюг азоттуң температуразы казыыр 196 градус болур. Инекти канчаар тарыырын, бода малга эдержилге кажан эгелей бээрин, ол үеде хыналданы канчаар чорударын, тарыышкын кылган соонда катап-катап эдержилге күзей бээри дээрге-ле, ол инек кадык эвес, ында кандыг-ла-бир чылдагаан бар-дыр дээрзинге тайылбырны берген. Ынчангаш осеменаторларның төрүүр инекке тарыышкынны шын кылганындан мал бажының өзүлдези хамааржыр. Черле ынчаш бода малдың эң-не хайгааралга алыр чүүлү ооң сүткүрү, сүтсааны, даштыкы байдалы, эмии болур.

Тарыышкын дузазы-биле боозадып төрүдериниң эки талазы — үре салып каан мал белен аарыгга таварышпас, а багай талазы – тарыышкын кылган соонда ооң чемгерилгези, ажаалда-хайгааралы улгады бээр. Тарыышкынны тускайлап каан, эң эки дээн бугаларның үрези-биле кылыр, кылымал боозадылга ажыглап турар үеде бүдүрүкчү малдың ажы-төлүнге эткир-үскүр азы сүткүр шынары дамчып келир бе дээрзин хайгааралга алыр. Бир эвес буганың бодун эдеришгирген болза, ооң чемгерилгези, кажаага тудары, кадарганы дээш кадарчыга төлээринге үндүрер чарыгдалдар турар болгай. Ынчангаш кылымал боозадылганың ажыктыг хевири – экономиктиг чарыгдалдарны эвээжедип тургаш, келир үеде шынарлыг мал-маганны алырының магадылалы болур дээн хевирлиг чүүлдерже кичээнгейни угландырарын уксаажыдылга ажыл-агыйының улуг специализи Сергей Кашкак дыңнаткан.

Мал аарыының төөгүзү

2003 чылда Тес-Хем кожуунга халдавырлыг аарыгларга удур 32557 малды тараан. Бруцеллезка камгалал тарыышкынны шээр малга кылган. Тарыышкын эрткен малдың 11851 бажы — хуу чоннуу. Ветеринария департаментизиниң мал эмчизи Дадар-оол Аракчааевич Донгак бодунуң чугаазынга малдың халдавырлыг хамчык аарыгларының төөгүзү өлген кижиниң сөөгүнден тывылганын, Тес-Хем кожуунның ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың туберкулез аарыы эскертинмейн турарын демдеглээн. Ниити республикада 1992 чылдан эгелеп малчыннарга камгалал тарыышкын кылбайн турар. Ынчангаш бөгүнге чедир тарылга кылбаанындан ук аарыг кижилерден база адырылбайн турар. Кодур аарыынга удур 44 муң башты чугган, бо хүннерде шиитпирлеп турар айтырыгларның бирээзи кызыгаар кожууннарга 5 "Дук" машиналарны садып алыры.

Чоокта чаа Красноярскиниң көдээ ажыл-агыйының специалистериниң билиин бедидер институду-биле чарган керээ езугаар Тыванын элээн каш көдээ ажыл-агый удуртукчулары билиг-мергежилин бедидип алгаш келген. Оларны республиканың малга уксаажыдылга ажылы чорудар күрүне бүдүрүлгезиниң директору Василий Владимирович Бюрбю башкарып чораан. Оларның-биле катай "Чодураа" КУБ-тың директору Дарисью Ивановна база билиин бедиткеш келген. Оларның кайызы-даа боттарының арга-дуржулгазынга немей билип алган чаа үүлдерин семинарның киржикчилеринге таныштырып, ол аргаларны бистиң девискээривиске канчаардаа ажыглап болурунуң барымдаалары барын база чамдык кажаа-хорааларның тургузуунуң, мал ажылында ажыглап турар технологияларның кылдыныы бистиинден ылгал чок-тур дээрзин, ылаңгыя "Енисей" деп чемишчидилгеге, чемгерилгеге холуур суук бүдүмелдиң ажыктыының дугайында, ону каяа-даа ажыглап болурунуң дугайында чугаалааны солун болган. Фермаларда чаа төрүттүнген бызаа бүрүзү аңгы-аңгы клеткаларлыг, сүттү эмзирерде муравьиный кислотаны холааш берип турар. А хой ажыл-агыйының технологиязы ол-ла хевээр, от-көс салбас чылыг кажааларда. Шээр малдың шынарын үнелеп шинчилээри 3 класска чардынар, а өшкүнүң 5 класска, шупту чүвези дүгжүп турар хойлар элита класстың болур.

Ниитизи-биле ол хүн болуп эрткен семинардан келген аалчылар хөй-ле ажыктыг чүүлдерни билип алганын боттарының санал-оналынга чугаалап турганнар. Бо сөөлгү он чылда республика девискээринге мындыг семинар кажанда-даа болуп көрбээнин демдеглээш, бо ийи кожуун аразынга информастыг дамчыдылгалар кылыр төптү "Чодураа" КУБ-тың баазазынга тургузуп алырын саналдап дугурушканнар. Ынчан үүгле шээр болгаш бода малга хамаарыштыр эвес, а чылгы малдың хөгжүлдезин улам калбартпышаан, ниити республиканың кожууннар аразынга уксаалыг малдарны сайзырадырының тыва уксаанын генофондузун камгалап арттырар талазы-биле ажылды чорутпушаан, арга-дуржулга солчуушкунун кылыры чугула деп түңнелге келгеннер.

Чимисмаа МОНГУШ.

Авторнуң чуруктары.

Спорт болгаш элээдилер

ПРЕЗИДЕНТ КУБОГУ ДЭЭШ

Тиилекчи Кызыл-1 команда Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, сайыт С.Ы.Ооржак-биле кады чурукка тырттырып алганнар.

ТР-ниң бирги Президентизиниң кубогу дээш элээдилер аразынга часкы дыштанылгалар үезинде чылдың-на эртип турар республика чергелиг волейбол маргылдаазы школа амыдыралында эң-не массалыг, эң-не сонуурганыг спортчу оюннарның бирээзи апарган. Аңаа чедиишкинниг киржир сорулга-биле оолдар, уруглар элээн каш айлар дургузунда, а чамдыктары мырыңай чылдан чылче белеткенип турарлар. Ынчанмастың аргазы чок, шаңнал база шыырак, кубокту чаалап алган тиилекчи команданың кежигүн бүрүзүнге болгаш тренеринге 500 доллар. Элээди оолдар, уруглар аразынга ТР-ниң бирги Президентизиниң кубогу дээш волейбол маргылдаазы бо чылын дөрт дугаар чыл эртип турар. Аңаа 1986-1988 чылда төрүттүнген школачылар киришкен.

Март 24-28 хүннеринде "Автомобилист", "Херел" спорт залдарынга республиканың кожуннарындан болгаш хоорайларындан эң шыырак дээн уругларның 18, оолдарның 17 командалары аразында маргышканнар. Бо командаларны дөрт-дөрт кезектерге үскен. Бодунуң бөлүүнге команда бүрүзү-биле ужуражып ойнааш, шылгарап үнген командалар түңнел оюннарже кирген.

Март 28-те "Херел" залының даштында маргылдаа көрүксээн кижи-ле хөй. Залда көрүкчүлер сыңышпастааны-биле эжикти хаапкан бооп-тур. Даштын телевизор салып каан, оортан оюннуң байдалын хайгаарап көрген улус мырыңай эңдерик. Бир канчангаш эжик ажыттынар орта, арай боорда залче кирип келдим. Коридор, зал долу кижи. Иштиндаштын маргылдааның түңнел оюннарын көрүксээн аарыкчыларны кээргээн сеткилим-биле "кыжын, чайын дивес, улуг маргылдаалар эрттирер, хөй олуттуг республикага чаңгыс-ла спорт ордузу болза, улуг-бичии спорттуң мөгейикчилери, аарыкчыларынга канчаар-даа аажок белек болур-дур ийин" дээн бодалым залда оюннуң чидиг байдалындан чоорту тайлып эсти берди.

Шөлде үшкү чер дээш Кызыл-1 болгаш Кызыл кожууннуң уруглар командазы тулчуп турлар. Тиилелгени Кызыл хоорайның уруглары төлептии-биле чаалап алды. Дараазында үшкү-дөртү чер дээш шокар спортчу хептиг Кызыл-2 биле Кызыл кожууннуң оолдары(сарыг өңнүг хептиг) ойнаары-биле чыскаалыпканнар. Кызыл кожуун оолдары эрткен чылын үшкү черни ээлээн турган. Бо чылын канчаар болду ийик. Команданың капитаны беш дугаарлыг Спартак Саая, тренери Эрес Ондар. Оларның удурланыкчыларының капитаны Яромир Быштак-оол (9 дугаарлыг) кончуг-даа кагар ойнакчы болду. Баштайгы партияның саны 13:18 турда, (Кызыл кожуун командазы мурнунда), Кызыл хоорайның командазы баштайгы чапсарны алды. Кызыл кожуун оолдары сорук кирип ойнап, дужунда шөлде оолдарны девидедипкени-ле ол боор. Командалар мөөңнешкеш, сүмелешкен соонда, оюн база катап уламчылай берген.

Кызыл-2 командазының шөлүнден шала чавыс көдүрүгден чидиг кагыглар дужунда шөлде "дүжер черинге" деггеш, хажыызынче чаштап-ла тур. Бөмбүк ол талада, ам бо талада келди. "Каяа-ла дүжер ирги, кым-на чиптер эвес" дээш аарыкчылар ылым-чылым орлар. Ол кадында чанымга орган кожам кырган: "Бистиң үевисте мынчаар ойнавайн чораан бис, чараш-ла-дыр" дей-дир.

Кызыл-2 командазы шыырак удурланыкчылар-дыр деп чүве оюндан билдинип тур, ынчалзадаа бирги партия алдынган, ам херек чиигээн. Ийиги партияда бот-боттарынга дөмейзимээр арын-шырайлыг оолдарның аразындан кончуг шыырак кагар оолдарны танып турар апардым. Кызыл-2 командазының үш дугаары — Айдаш Сереп эскертинмейн келген соонда, командазының аңаа "белеткей каапкан" чажыт көдүрүүн дужунда шөлче улдады-ла эвеспе. Бөмбүк бир ойнакчының холунга деггеш, келген күжүнүң аайы-биле олчаан кедээзинче чаштай берди. База кагыг, оон база бир... Шак мындыг күштүг кагыгларның ачызында сан талыйган, 23:16. Кызыл-2 мурнап чоруп тур. "Чаңгызы — шуптузу дээш, шуптузу — чаңгызы дээш" деп чүве ол эвеспе.

Ам кандыг-ла болду, партия төнчүзүнге дээр 2 сан бар. Аарыкчыларның идегелин ойнакчыларның эрестиг оюну чаалап алды ышкаш. Спортчу адаан синген оюнга ындыг-ла болгай, аарыкчылар биле ойнакчылар тудуш. Чамдык таварылгаларда аарыкчылар боттарының талазындан ойнакчыларның тура-соруун көдүрүп, деткий бээрге, олар хей-аът кирип, артык күштер немежи берген ышкаш угбиле сергеп келири-даа бар. Ниити оюн Кызыл-2 командазының тиилелгези-биле (3:1 партия) төнген.

Тиилекчи болган Барыын-Хемчик командазы.

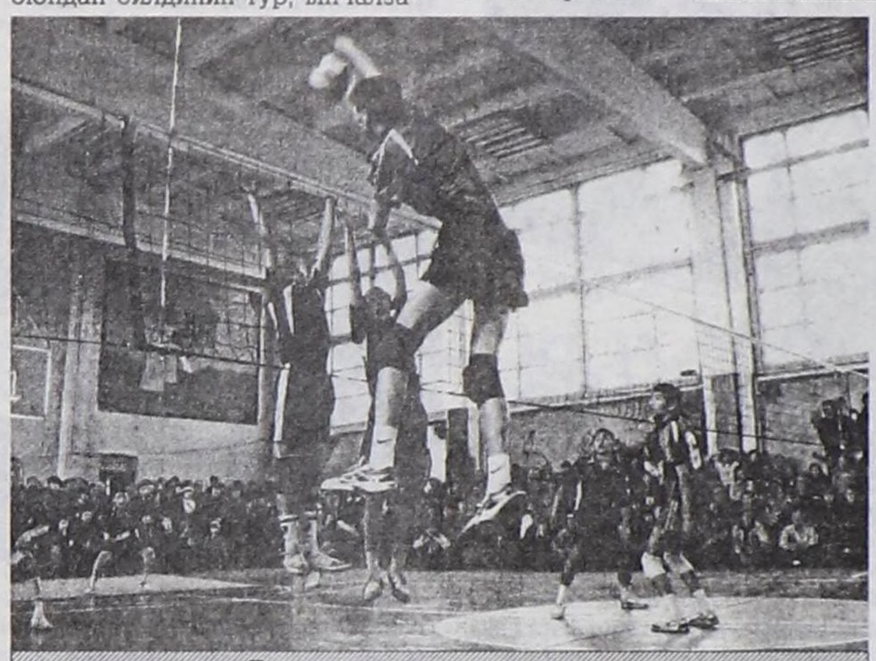

Бирги чер дээш оюн үезинде.

Кызыылдан эң үзүн ойнакчы Чингиз Гайманов (2,1м) биле Рада Саая (Барыын-Хемчик).

Чапсар үезинде Айдашка ужуражыптар аргалыг болдум. Ол Чеди-Хөл кожуунну Ак-Тал школазынга өөренип турган, ам Олимпийжи курлавырлар училищезиниң сургуулу. 16 харлыг, спорттуң волейбол хевирин 3 дугаар чыл сонуургап ойнап чоруур. "Кижи чалданыр шыырак кагыгларың чажыды үдел?" деп айтырыгга ол мынчаар харыылады "Чажыт-даа чок, ол чүгле белеткелдиң ачызы-дыр" дей-дир.

Дараазында кончуг харыысалгалыг бирги чер дээш оюннар арткан. Баштай-ла уруглар чыскаалыпты. Кайызы-даа кызыл-кызыл спортчу хептиг кыстар. Оң талада Барыын-Хемчик, солагай талада Тожу кожуун уругларының командалары. Оюн эгелээнинден бээр каш минута эрткен, сан 4:0, Тожу мурнап тур. Бо команданың уруглары кончуг чараш оп-меге ажыглааш, элээн каш санны алды эвеспе. Барыын кыстары ынча дыка ол-ла мегеге алзыр болду-ла бе? Шынап-ла, Тожу кыстары бирги оюнну удуп алза-даа(18:25), дараазында оюннарга сан талазы-биле аштырып турган.

Волейболдуң чараш оюну— бөмбүк-биле боттуң шөлүнге хол киир ойнап алгаш, дужунда шөлге дүжер кылдыр ажырар-ла. Чаңгыс-ла сан дээш чараш оюннуң дургузунда аңгы-аңгы байдалдарга ойнакчыларның оюнундан шөлде ийи команданың кайы хире күш-шыдалдыын, белеткелдиин көрүптүп болур. Тожу командазының камгалалы черле шыырак-тыр, кончуг күштүг дээн кагыгларны чараштыр дозуп турда, ана тас. Ынчалза-даа халдаашкын чокка, харыы шыырак кагыглар чокка, тиилелгени чедип алыры берге-ле. Бүдүн зал Тыванын талыгырда чыдар чараш чурумалдыг булуңнарының бирээзи Тожу кожууннуң уруглар командазынга аарып алгыржыр дээш боостаалары безин дунуп турган чадавас. Тожу кыстары хыл кырында келген турда, (сан 22:24) безин беленибиле алыспайн, элээн шыдажып ойнадылар. Хая Ооржак, команданың эң хеймер ойнакчызы (1989 чылда төрүттүнген) Алдынмаа Кол, Валерия Кол суглардан келир үеде шыырак дээн ойнакчылар үнүп болур-дур.

ТР-ниң бирги Президентизиниң кубогу дээш бирги черни Барыын-Хемчик кыстары чараш оюну-биле чаалап алганнар. Дөрт партияның үжүн олар утканнар. Командаларның күжү деңнежип турар болгаш бе, оюн чидиг дээн байдалга эрткен. Уруглар, шынап-ла, тергиин эки ойнааннар. Эр хейлер!

Тожу кожуун командазының тренери Галина Лопсан-биле кыска чугааны кылдым. Бо команданың уругларын бүдүн кожуундан шыырактап тургаш чыып кагбаан, а дооза чаңгыс школа, чаңгыс 9 класстан бооптур. Бо бир талазында белеткениринге болгаш ниити өөредилге программазындан озалдавазынга таарымчалыг болуп турар. Уруглар кыш-чай чокка дорт эвес оруктап хүннүң-не 16 километрт черни маңнажып турар. Оларның аразында республика чергелиг хаак спортунуң чемпионнары база бар. Тренер башкының санап турары-биле алыргa, башкының "уруглары" арайла улуг улустан сестип ойнаан.

Уруглардан Президент шаңналының эдилекчилериниң үжү — Шекпээр школазының өөреникчилери. Оларның бирээзи школаның президентизи Хая Ооржактан: "Шаңнал акшаң-биле чүнү канчаар сен?" — деп, сонуургадым. Ол: "Бир дугаарында авамга белекчигеш садып алыр мен, оон өг-бүлемге чедирип, чүнү канчаарын кады шиитпирлээр бис" — дей-дир. Хая бо чылын школаны доозар, чайын ТКУже киреринiң экзаменнерин дужаарынга база белеткенип турар.

Ооолдар аразынга бирги чер дээш ужуражылга Кызыл-1 биле Сүт-Хөлдүң командазының аразынга болган. Бо оюнга баштайгы дээрезинде сүт-хөлчүлер чараш ойнаан. Кызыл-1 арай-ла улуг туралап турганы ооң соонда билдинди. Бо ийи команданың күш талазы-биле ылгалы улуг болган. Ийи партияны улай сүт-хөлчүлер уттургаш, үшкү партияга сан 20:18 турда, сөөлгү аргашинээн бодапканы-ла ол боор, эъди изип ойнаан чери база бар. А оларның аарыкчылары шыдамык чорукту көргүзүп, оюн төнгүжеге дээр идегелин ышкынмайн демниг-демниг часкап, тепсеп, тускай аялга-биле ойнакчыларның хей-аъдын көдүрүп турганнар.

Сүт-хөлчүлер эрткен чылын дөртү черни ээлээн болза, бо чылын ийиги черни ээлээн. Команданың тренер башкызы Ренат Тарыма: "Оолдарны кожуунга чыыш кылып шилээн соонда, белеткел февраль айдан эгелээн. Келир чылын белеткелди күштелдирер бис" деп чугаалай-дыр. Олар спортчу дериг-херекселдер талазы-биле база бергедээшкиннерге таваржып турар. Спортчу мергежилдиң бир тепкиижи—төлептиг удурланыкчылар-биле оюн болур, ынчангаш олар боттарының чедер-четпестерин шөлге ойнап тургаш сайгарып өөренири-биле Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр кожууннарының командалары-биле баш удур ужуражылгаларны база кылганнар. Оларның удурланыкчылары Кызыл-1 базала баш удур маргылдааларга киржип, чоокта чаа республиканың өөредилге черлериниң аразынга маргылдаага багай эвес ойнааннар. "Кызыл-1" командазының оолдары боттарының күжү-биле "Динамо" спорт залын септээш, декабрь айдан бээр белеткелди күштелдирген.

Бо команданың тренер башкызы Кара-оол Саая чаңгыс эвес удаа республика, кожуун чергелиг шылгараңгай спортчуларны белеткээн тренер. Тренер башкының демдеглеп турары-биле алырга, бо маргылдааның ачызында школачыларның бичиизинден тура волейбол оюнунга сонуургалы чылдан чылче бедип турар. Ойнакчыларның белеткелиниң деңнели чыл санында экижип орар. Волейболдуң ойнакчылары чоорту республикадан дашкаар маргылдааларга чедиишкинниг киржир апаары магат. Республиканың Чазак Даргазының деткимчези-биле бедик деңнелге эртип турар бо маргылдаа улуг-бичии улустуң аразынга бүдүн Тывага волейболду сайзырадырынга улуг салдарны чедирип турар.

Маргылдааның түңнелинде эң эки ойнакчы, эң эки халдакчы, эң эки камгалакчыларны база илереткен. Оларга Рада Саая (Барыын-Хемчик), Эрес Кара-Сал (Кызыл-1), Алдынмаа Кол (Тожу), Саян Саая (Кызыл-2), Виктория Монгуш (Кызыл-2), Владик Монгуш (Сүт-Хөл) олар хамааржыр. Бирги-дөртү шаңналдыг черлерни алган командаларның кежигүннерин медальдар, хүндүлел бижиктер база өртектиг белектер-биле шаңнаан. А тиилекчилерге кубокту болгаш шаңналдарны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак боду тывыскаш, бүгү спортчуларга өөредилге, спорт, амыдыралга чедиишкиннерни күзээн. Спортчулар болгаш аарыкчылар кол деткикчиге четтиргенин диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле илередип турганнар.

Чойганмаа САТ.

ПЕДАГОГИКА

«ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЗЫ» – АНЫЯКТАР

Ийи чыл болгаш эртип турар "Чылдың башкызы" деп мөөрей март 22-де Улусчу чогаадылга бажыңынга байырланчыг байдалга Ростислав Кенденбиль аттыг ургларның уран үүл школазының кижизидикчилериниң чараш танцы-самы-биле ажыттынган. ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Е.К.Матвеева конкурстуң киржикчилеринге байыр чедиргеш, ава деп сөс-биле кезээде кады-кожа чоруур башкы деп аттың хүндүлүг эдилекчилеринге, киржикчилерге байыр чедиргеш, кижи бүрүзү тиилезин дивезин, ынчалза-даа киржикчи бүрүзү бодунуң онзагай талаларын көргүзерин күзээн. Өөредилге яамызының сайыды П.А. Морозов кайгамчык байырлалга база катап башкыларның чыглып келгени дээш байыр чедиргеш, 1998, 2000, 2002 чылдың мөөрейлериниң тиилекчилери Е.Г.Тупицынаны, З.В.Дехтярны, Е.В.Шожукпанны сцена кырынче чалаан. Олар башкы кижиниң ажылы дээрге хөй күш үндүрер нарын ажыл, а конкурс дээргеле база түннели көстүп кээр улуг ажыл-дыр дээрзин чугаалааш, киржикчилерге чедиишкиннерни күзээннер.

Бо удаада конкурска 7 башкы мергежилиниң тергиини кымыл дээрзинге мөөрейлежир дээш чедип келгени ол. Конкурска киржириниң шилилгези бо чылын шыңгыы болганындан оларның саны ындыг эвээш болганы ол. Олар кымнарыл дээрге: Чаа-Хөл кожуунда төөгү башкызы А.П.Ховалыг, Өвүр кожуунның Солчур суурда орус дыл болгаш литература башкызы А.Д. Сат, Сүт-Хөл кожуунның Суг-Аксы суурда эге класс башкызы У.Ю.Ондар, Улуг-Хемниң Хайыракан школазында тыва дыл, чогаал башкылап чоруур О.Б. Куулар, Сарыг-Септиң №2 школазының химия башкызы С.Х. Зайцева, Кызыл хоорайның №3 школазында орус дыл, литература башкызы Т.Л.Ежакина, Туран хоорайның 1 дугаар школазында чурук башкызы Ю.П.Байкалова-дыр. Демдеглексенчиг үүл — оларның аразында чаңгыс-даа хоочун башкы чок, шупту аныяктар.

Ийи хүннүң дургузунда аныяк башкылар методиктиг материалдарының делгелгезин, педагогиктиг үзел-бодалдар системазынга камгалал ажылы кылып, кичээлдер мөөрейин, ооң ботсайгарылгазын кылганнар. Эңне берге, кол чүве — билбези класстарга кичээл эрттирип, өөреникчилер-биле харылзаа тудары болган боор. Оон ыңай бирги чадага тиилээннер мастер-класстар база эрттиргеннер. Мастер-класстарга эрттирер кичээлдиң темазын оларга кичээл эртер хүннүң бүдүүзүнде кежээ айтып берген. Чаңгыс дүн дургузунда олар бир-ле онзагай концепцияны база ону бээриниң хевирин чогаадыр ужурлуг.

Киржикчилерниң интеллектизиниң бедиин хынаары-биле журналистер-биле парлалга конференциязы база болган. Социал байдалы чегей өг-бүлелериниң ажы-төлү-биле, оларның адаиелери-биле кандыг ажылдар чорудуп турарын, төөгү башкызы кижи ажылдавышаан боду шинчилел ажылдары кылып, ону кичээлдеринге ажыглап болур бе, лицей, гимназия класстары дээш аңгылап кааптарга, багай өөредилгелиг азы кадыы кошкак уруглар боттарын багай, куду шынарлыг кижилер кылдыр бодай бербес бе дээш, журналистерниң оон-даа өске салган

Конкурстуң тиилекчизи — Ю.П.Байкалова.

айтырыгларынга тода болгаш солун харыыларны олар берген.

Март 24-те Улусчу чогаадылга бажыңынга конкурстуң байырлыг хаашкыны болган. "Чылдың башкызы – 2004" деп атка Туран хоорайның 1 дугаар школазында чурулга башкызы Юлия Байкалова төлептиг болган. Хүндүлүг бижик болгаш 20 муң рубльди ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыды П.А.Морозов аңаа тывыскан. Улуг-Хем кожуунның Хайыракан школазында тыва дыл, чогаал башкызы О.Б.Куулар-биле Кызыл хоорайның № 3 школазының орус дыл башкызы Т.Л.Ежакина конкурстуң лауреаттары болуп, тус-тузунда хүндүлүг бижиктер болгаш 15, 10 муң рубльдер-биле шаңнатканнар. "Хамааты болгаш патриотчу кижизидилге" деп номинацияны Өвүр кожуунның Солчур суурда орус дыл башкызы А.Д.Сатка, "Чүрээмни ургларга бердим" деп номинацияны Сүт-Хөл кожуунның Суг-Аксы суурдан У.Ю. Ондарга, "Педагогтуг ажыдыышкын" деп номинацияны Каа-Хем кожуунның Сарыг-Сеп школазында химия башкызы С.Х.Зайцевага, "Башкы мергежилинге бердингени дээш" деп шаңналды Чаа-Хөл кожуунда төөгү башкызы А.П.Ховалыгга тывыскан.

Өөредилге яамызының сайыды П.А.Морозов: "Сөөлгү чылдарга деңнээрге, дыка эки эрткен мөөрей-дир. Киржикчи бүрүзү бодунуң бир-ле онзагай талазы-биле бисти өөртү. Сүт-Хөлден Урана Ондар — дыка чогаадыкчы башкы, Чаа-Хөлден төөгү башкызы Анатолий Ховалыг — келир үениң эртемдени-дир, ооң кичээлдерин ургларга эмин эрттир сонуургады, Оюмаа Куулар дээрге бир-ле артист, ол бодунуң кичээлинге Степан Сарыг-оолдуң " Авазының ынак оглу" деп шүлүүн ажыглап эрттирди, чамдык чаштарның карааның чажы бүлдеңейнип орду, Юлия Байкалованың кичээл эрттирер методиказы тергиин-дир, Өвүрден Аяна Сат орус дылды эки билирин көргүстү, Сарыг-Септен Зайцева Хорагайның база чогаадыкчы талантызын магададывыс. Кичээлдер эртип турган №15 лицейниң өөреникчилеринден кымның кичээли силерге таарышты деп айтырарывыска, шуптузунуң деп харыыладылар.

Бо эрткен ийи хүннүң дургузунда бистиң башкыларның аразында тывызыксыг, онза башкылар бар дээрзинге бүзүредим. Кол-ла чүве – башкылал мергежили эгээртинмес-тир деп чүвени көрдүвүс" — деп чугаалады. Шынап-ла, Петр Александровичиниң чугаалап турары ышкаш, парлалга конференциязының үезинде безин Оюмаа Куулардан шүлүктен ам база чугаалап бээрин дилеп турган чүве.

Келир чылдан эгелеп мөөрей чылдың эртер апаар. Келир чылгы конкурс дээди категорияның хоочун башкыларның аразынга болур. Тывада 13-ле кижиден тургустунган чогаадыкчы педагогтар болгаш академиктер ниитилели бар, боттарының дуржулгазын солчуп турарыбиле "Чылдың башкызы" деп конкурска киржип турган башкыларның ниитилелин база тургузарын планнап турар.

Оон ыңай П.А.Морозов Кызылдың 21 башкызынга чогаадыкчы ажылы дээш " РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы" деп хөрек демдээн тывыскан, республикага ниитизи-биле 103 башкыга ындыг хөрек демдээн тыпсыр.

Шеверлер хоорайжыгажы

Республиканың өөреникчилериниң техниктиг чогаадылга төвү ТР-ниң өөредилге черлериниң аразынга "Шеверлер хоорайжыгажы" деп конкурсту эрттирген. Бо мөөрейни эрткен чылдың июнь 1-ден эгелеп Техниктиг чогаадылга төвүнүң директору Людмила Николаевна Очурнуң саналы-биле эрттирип эгелээн. Эрткен чылын " Уруглар, техника, чогаадыкчы ажыл" деп фестивальдың иштинге өөреникчилер кылган чоннуң хереглел бараанарының 13 дугаар республика делгелге-ярмарказы-биле кады эрткен. Бо чылдан эгелеп мөөрейниң кол оргазы делгелге хевиринден уштунуп, ажылчын, хөй планныг уруглар коллективиниң эрге-байдалынче шилчээни ол. " Авиамоделизм", "Судомоделизм" деп номинациялар база немешкен.

Конкурс Кызылдың 14 дугаар школазынга болуп эрткен. Хөй чылдар дургузунда бо школада "Судомоделизм" бөлгүмү чедиишкиниг ажылдап турар. Республиканың 11 кожуунундан кожуунунга тиилекчи болган 120 уруглар, оолдар шеверин, чечен-мергенин шенежири-биле чедип келген. Мөөрейни эрткен чылгы тиилекчилерниң байырлыг чыскаалы-биле эгеледи. Байырлыг чыскаал соонда " Чонар-даш", "Чазаныкчы-конструктор",

"Чоннуң ус-тывыжы", "Техниктиг эге модель болгаш чогаадылга", "Авиамоделизм", "Судомоделизм" деп беш номинация аайыбиле уруглар мөөрейлежип эгелээн. Конкурс 3 чададан тургустунган. Бир дугаар кезээнде теория кырынга (тестирование) 25 айтырыгга харыылаар, ийи дугаарында практиктиг ажыл, маңаа ургларның кылып каан чүүлүнүң шынарын, шеверин, онзагайын, тускайын, бот-тывынгырын көөр, а үш дугаарында кылып турар чүүлүн солун аргабиле кылбышаан, ооң дугайында долгандыр турар улустарга чедингир, тода, кысказы-биле терминнерни хостуг, шын ажыглап тургаш, тайылбырлаары.

"Техниктиг эге модель болгаш чогаадылга" деп номинацияга Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалык суурдан Чингиз Ховалыг арыг тиилелгени алган. Ол 4 шактың дургузунда хөлчок эки ажылдап турар саазын агаарладыышкын хүртүзүн (вентилятор) кылган. "Чазаныкчы-конструктор" деп номинацияга Таңды кожуунның Бай-Хаак суурда аныяк техниктер станциязындан Дмитрий Фролов төлептиг болган. "Чонар-даш" деп номинацияны Барыын-Хемчик кожуунның Барлык школазындан Сергек Сарыларга тывыскан, "Чоннуң ус-тывыжы" деп шаңналды Таңдының Межегей суурдан Аликмаа Ымый-оол чараш аргаан кылыы дээш алган, "Авиамоделизм" деп номинацияга республика чергелиг авиамоделизм спортунуң мөөрейлериниң каш дакпыр тиилекчизи, Техниктиг чогаадылга төвүнүң өөреникчизи Николай Шмаков алган. "Судомоделизм" деп номинацияга 14 дугаар школаның өөреникчизи Роман Семенов төлептиг болган.

Республиканың өөреникчилериниң техниктиг Чогаадылга төвүнде аңгы-аңгы бөлгүмнер үргүлчү болуп, ургларның сонуургалын хаара тудуп турар эки ажылдыг төптерниң бирээзи. Ооң директору Л.Н.Очур неделяның чеди хонуунуң алдызында өөренгеш, чеди дугаарында ыяап-ла бир солун хемчегни эрттирип, аргалыг-ла болза оолдарны хөйү-биле хаара тудар дээш кызып ажылдап, ооң-биле оолдарны наркомания дээш багай чүүлдерден боттарының шаабиле алаактырып турарын чугаалады. Чоокта чаа "Журналистика" бөлгүмүн база ажыткан, ында ургларны боттарының бодалдарын шын илередип билиринге, этика, эстетикада өөредип эгелээн.

Жюри кежигүнү Ю.М.Бузмакова «Чоннуң ус-тывыжы» деп мөөрейниң бирги чадазын эрттирип турары.

Арынны Алдынай СААЯ белеткээн.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Александр ДАРЖАЙ

БАМ-дан байыр

Хайгааралдар тоожузу

(Уланчызы. Эгези 44, 47-49, 51-52 «Шында»).

— Чок аан, сээң чугаалап турарың шын чүве-дир ийин. Буян-Бадыргы, Тока, Сарыг-оол, Пюрбю, Мунзук, Оскал-оол, Чыргал-оол, Кенденбиль, Лопсанчап, Чола, Чүргүй-оол, Кечил-оол. Шылгараңгай, эки кижилер бо-дур. Бистиң аравыста ам-даа дириг чурттап чоруур кижилерни ыдыктаан херээ чүл! Мону билбейн чоруур кижи-дир мен. Багай эвес кижилер-дир харын. Диригге мөңгежиткен херээ чүл? Харыылап берип көр – деп шыңгыы негелделиг чугаалай-дыр.

— Мээң-не билбезим айтырыг-дыр. Кылып чорудуп келген ажыл-чорудулгазының, чонга ажыктыг кылган үүлезиниң деңзигүүрү канчаар-даа аажок улуг болду ыйнаан. Оон ыңай чүү деп харыылаар боор – деп, бужургал-биле барык шугул харыыладым.

— Ол-ол, сен черле тодаргай харыы бээринден коргар кижи сен – дээш, мээң арнымче чайынналып хып турар каактары-биле өрттендир чиртиптер-даа чүве ышкаш чугаалады. – Мээң бо айтырыымга огулуг харыы берип шыдавайн тур сен. Ынчаарга сен чогаалга чоок кижи болгай сен, мындыг айтырыг: дириг чогаалчыларның аттарын Культура бажыңнарынга тыпсыр апарды. Мону чүү деп көрүп турар сен?

— Оларның өскен-төрээн чериниң сайзырал-хөгжүлдезинге, культура амыдыралынга үнелеп четтинмес ачы-хавыяазы дээш аңаа алдар-хүндү болдуруп тывысты ыйнаан. Чогаалчылар деп кымнарны ынчап турарың ол? – деп, удур айтырдым.

— Ам база-ла былдап тур сен! Кымнар че? Аттарын билир сен. Мен үгле ийи чижек чугаалаайн – Улуг-Хемниң Чодураның Культура бажыңы, Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайга Культура бажыңы кымнарның аттарын алчык? Билир сен. Диригге мөңгежиттирген чогаалчыларың ол-дур. Сеңээ хамаарыштыр Чаа-Хөлдүң Кызыл-Дааның Культура одаан ыдыктаза чүл! Саналдан киирейн – деп, кижим ындын кирип барла чыдыр.

— Меңээ дегбе! Ындыг саналды чаңгыс чер-чурттугларым үндүрген. Бодум аңаа барып чедип чорааш, ол шиитпирни күш чок болдурарын чедип алган мен. Мен ам-даа ажылдаар мен, чурттаар мен. Эрте дээре элек иргин мөңгежиттирер хөңнүм чок. Дириг кижи-дир мен. Кылган үүлүм ол хире алдар-хүндүге ам-даа четпээн. Өске эрлерниң менден кылганы өндүрчаагай болганы ол-дур. Мени оларга деңневе. Чонунда база-ла хүндүлүг эрлер чүве ыйнаан – деп, шугулдап чугааладым.

— Ол-дур, харыың ам-на кижизиг болду – дээш, кара халадының өөктерин чежип, хөрээн ажыда сопту.

Ооң хөрээ чайынналы берди. Каактарым херли берген көрүп тур мен: "Хүндүлелдиң Демдээ" орден, "Күш-ажылчы шылгарал", "Күш-ажылдың хоочуну", Ленинчи юбилейлиг медаль, "Социалистиг чарыштың тиилекчизи" деп хөрек демдектери, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадының демдээ алдынналдыр хүнге кылаңайнып тур. Кожамның арыншырайы орден-медальдарындан-даа дудак чок херелденип тур.

— Мен Кызыл дептерге чүге кирип болбас мен? – деп бадыткалдыг айтыр-дыр.

— Шынап-ла, Кызыл дептерже чүге кирип болбас сен. Комиссияга барзыңза?

— Чо-ок! База катап чок! Мен анаа-ла дүн-хүн чок ажылдап чораан кижи-дир мен. Дарга-даа, сайыт-мыйыт-даа эвес! – дээш, орден-хавыяазын кыңгырады хөрээн часкап кагды.

Сагыжымга Саяннарның кадыр-берт дөжүнде оожум союп чоруур, чык долдур чүүк үдүрген коштуг "КамАЗ" кээп кире дүштү...

12. "Че, кырганнар! Суд төнген-дир!.."

Бистерниң чок турарывысты кончуг эки билир кижи шөлээн чаңнап турар хевирлиг. Дачалар оорлаар дээш албан-биле хоорайдан кел чытпас, ол кижи ылаппла бистиң чоогувуста, ынчалза-даа ооң кайдаазын черле билир харыывыс кайда боор ийик. Чоок кожалардан мен элээн когараан мен: чем хайындырып ижип турган плиткам, баштайгы дүжүттен кылып кааным үш литрниң үш вареньези, балды, хол хирээзи дээш, албаан чүвезиле чок. Эжик-хаалга-даа үревээн, соңга шили буспаан – бажыңның шоочазын ажыткаш, чоруурда катап шоочалап каан. Оорнуң хар-назынын даап билип ап болур, бичии оолдар болза, бажыңга бүдүн чүве арттырар эвес, шуптузун калчаалыы-биле чуура шапкылап кааптар, а бо дээрге, кайгамчык "культурлуг" кижи болган.

— Кажан аалдап кээп турар дээр сен? – деп, кожамдан айтырган мен.

— Барык дүн-хүн чок мында турар-дыр сен. Дүне хонар-дыр сен. Ындыг болганда, дүнге каразаан херээ чок-тур. Бо хүннерде хоорай кирип, үгле кежээ кээп турган болгай сен. Мен барык үргүлчү көрүп каап турдум. Ынчаарга мээң "тихий чаастаар" үемде-дир. Ийи шак биле дөрт шак аразы. Ийи шак иштинде коданны тазартып болур – деп, Демир-Мөге сайгара бодап тура чугаалады.

— Оозун бодаарга, ырак эвес дачалардан кээп турар-дыр. Каггылапкан ээн дачалар ээлеп алган азы арендалап турар улус бар-ла болгай. Оларның иштиндендир. Канчап тудуп алыр бис? – деп, чугааладым.

— Сен хоорайже кире бер. Ол вареньелериң артыын ап келир эвеспе. Мен ол үеде удувас мен. А сен: "Вареньелерни погребче суп кагдым!" — деп кадайыңга улгаттыр бижээш, стол кырынга арттырып каг. Ол ону номчааш, погребче кирер болдур ийин. Ынчан тудуп алыр мен – деп, Демир-Мөге менче каактары кыптыгып, кайгамчык мерген арга тыпканынга чоргаарланып турарын чажырбайн хүлүмзүрдү.

— Мээң хоорай киргеним херээ чүл?

— Чер кулактыг, каактыг болдур ийин. Хоорайже черле кирер сен, чаа шооча садар сен, шоочаны солуур апаар.

— Сени дайзын-биле чааскаан каары коргунчуг-дур. Өлүртпес-даа болзуңза, кемдеди шаптырып алзыңза канчаар сен – деп, удурландым.

— Оон кортпа! Менче ол шурап безин четтикпес. Менде арга бар – деп, кожам тывызык чугаалай-дыр.

— Кандыг арга?..

— Келгеш, көре бээр сен. Че, ам бар. Эжик-хаалгаң шоочалаар сен. Бижиктен арттырып каг! – дээш, кожам бодунуң дачазынче чорупту.

Демир-Мөгениң сүмезин езугаар хоорайже кирип келдим. Төпке автобустан дүшкеш, "Мастер" садыындан сестиң кадагларын, шооча садып алгаш, дедир-ле доктаамче салып ыңай болуксадым. Сактырымга, дачадан үнгенден бээр шагжок үр болу берген ышкаш болган мен, шакче көрген – хоорайга келгенимден бээр бир шак-даа четпээн болду. Кожамның аргалыг-ла болза, кежээликтей хүн олура берген үеде келир эвеспе дээн чагыы база бар. А мээң бодумнуң дачаже барыксаарым мырыңай аажок. Эжимниң оорну канчаар тударын сонуургаарымдан аңгыда, ооң амы-тынындан сестирим кедергей – чоокта чаа дача сууржугажының алдыы ужунда алаак аразында бир дачадан улгады берген ашак кижи мөчүзү тывылган болгай, коргуп сезинместиң аргазы чок. Сураглыг тыва шүлүкчү Монгуш Доржунуң бир шүлүүнүң:

Секунд-минут аразында
Серемчилиг болбас болза,
Солуу-сокпай чүвелерге

Соктуруп ап болур шаг-дыр – дээн одуругларын сактып келгеш, бүгү магабодум, сугда ыяш дег, сириңейни берген мен. Каактарымга, хайыралыг кожам калчаа, дерзии оор-биле хайыра чок тутчуп турар кылдыр чуруттунуп келирге, дүвүрелим үден артык күштелип, чүрээм шапкыландыр соп келген.

"Маани-маани! Багай-ла чүве ыңай турзун!" — деп, билир-ле тариналарымны сымыранып чалбаргылаарымга, дүвүреп хөлзээн сеткилим мүн-не оожургап турар мындыг. "Хүлбүс аткан чериндан хүннүң аңнаар аңчы ол эвес, чоп катап чылбыртып келир деп иштимде бодандым-даа. Ынчангаш хей-ле сегит салып турар-дыр, ооң орнунга өске ажылын кылып чытпас деп-даа кожамны хөлүмде-ле чемелегиледим. Ынчаар бодаарымга, сеткилим чырып, сергелең шоваа байдалым магабодумну катап хөме ап турду.

Уйнуктарымга конфет-чигир садып алгаш, уруум бажыңынче базыптым. Уруглар бажыңында чок болду. Чадага кочуя берген турар эвес, кожазының эжиин соктааш, уруглар келирге, дамчыдып берип көөр силер дээш кудумчуже үнүп келдим. Ам кайнаар баарыл? Боттуң бажыңынче баар дээрге, элээн ырак. А бо чоокта чуржум оолдуң бажыңы бар болбазыкпа, оларның диванынга ноюрзап, телевизордан көрүп, дыштанып чыдардыр деп шиитпирлеп алдым.

Сагыжымдан эжим ашак үнмес. Канчап-ла тур ирги деп бодаан-на чүвем ол. Чуржум оол экизи көрген, бажыңда бар болду. Оозун бодаарга, бөгүн дыштанып турар хевирлиг.

О, ховар келир аалчы келген! – деп өөрүшкүлүү аажок алгыра-дыр. – Дачаңардан кештиңер бе, честей? – дээш, дөрже чалады.

Шай ижип ора, чүү болганын бирден бир чок төөгүп бердим.

— Силерниң ол кожаңар кижиден өске кижи болгай аан. Чүнү бодап алганы ол ирги але, честей.

— Та! Хоорайже кире бер дээрге, кирип кээп канчаарым ол. Сагыш аарыыр чүве-дир. А үе база чаңгыс черге баглап каан чүве дег, чылбастааш туруп алган – деп, сагышсыралым чугааладым.

— Ча-а, ажырбас оң, честей! Эжиңер-биле чүү-даа болбас, дерин шаанайндыр дачазында шайлап олур ыйнаан. Дөрт шак ажып-ла турар чүве-дир. Хүн олурарын манап чыткаш канчаар. Бичии дыштанып олуруңар. Оон чедирип каар мен. Машинам даштын шөлчүгеште чүве – деп, чуржум оожуктурду.

Чартык шак эрткенде, дачаже кежипкен бис. Хоорай биле дача аразы ындыг-ла кончуг херии эвес-даа бол, ийи таакпы тырта кааптым. Сагыш-чүректи базыра ынчаарым ол-дур ийин. Мээң бо чуржум оол хоорайның ГАИ черинде ажылдап турар, үш бичежек сылдыстыг шагдаа чүве. Хүннүң орайында, дүннүң караңгызында-даа чугула херек уржуунда чедир дээрге, күжүр чуржу чажам дээр эвес, черле ойталавас чүве.

Дачаның хаалгазының аксынга машина-даа доктаады-ла. Үнүп келдивис. Бажың иштинде Атостуң туруглаткан ээргизи каржызы аажок чаңгыланып тур. Атос дээрге кожамның ыды-ла болгай. Улуг, чаагайы-даа кедергей, казыра-ла, немец овчарка уксаалыг. Бирээ черле болган-дыр дээш, херим иштинче кире халыштывыс. Бажыңче соңнуг-мурнуг кире халчып келиривиске, Демир-Мөге ажык погреб кыдыында сандайда саадап каапкан, Атостуң баандан бир холу-биле тудуп алган ээрткен тур. Ынаар погреб иштинде кижи човуурта-дыр. Демир-Мөге шериг езу-биле шагдаа чуржумга ооң чагырткан солдады дег холун кастыынга дегзи аарак езулай-дыр.

— Эш, улуг лейтенант! Хортан дайзын туттурган!

— Дайзын эвес кижи-дир мен. Хостаңар! Уе-уе – деп, погреб иштинде кижи човуурта алгыра-дыр.

— Ыыттавайн чыт! Ынчаар болзуңза, ытка ызыртыр сен! – деп, кожам хөректенди.

Кижим менден аас шаңналы четтириксээн шериг дег, даалганы тас күүсеткенинге таалап, ханып турары-даа илдең, менче хөглүг көрдү. Погреб иштинде кижи шала оожум човуурта каап чыдыр.

— Ол кижини канчаптың? – деп, дүвүреп айтырдым.

Кожамның хөглүг каактары хенертен чидип, мойнаа кызып келген соонда, менче шириин көре каапты.

— Бөрүнү канчаар аңнаар ийик! Какпада туттунган кижи-дир.

— Кандыг, чүү какпа? – деп, мөгүдеп айтырдым.

— Бөрү какпазы!..

— Уе-уе! Будум! Ат болдум! – деп, погреб иштинде кижи кускуннап-ла үндү.

— Сени кым ынаар кир деп албадаан чүвел аа! Шоруң-дур! Бут чок калыр сен. Кажаа-херим артавас. Амыраан сен! – деп, кожам погребче бажын суп алгыларга, Атос база дүрзүнчүдү ээре берген. – Кирип көрем, оглум! Илчирбезин чадада шарааш, шоочалап каан чүве. Дүлгүүр бо – деп, чуржумну айбылады.

"Ыдым барып, баглап кааш келийн" дээш, кожам Атосту чедип алгаш чорупту. Чуржум какпага актырган кижини погребтен чөлендир үндүр идип чоруп олурда, качыгдаан кижиниң бажы өндейтир көстүп кээрге, хөйлениниң ийи эктинден алгаш, үндүр тыртып кагдым. Илчирбелиг какпаны каңгырадыр-коңгурадыр ол кижи шала кырынга шөйүлдүр, бажын холдары-биле дуглай туттунуп чыда каапты. Бис-даа олче харап алган көрүп тур бис.

— Бажыңче тептирип өөренгениң кончуг-дур аа! – дээш, чуржум оорнуң будунда актынган какпаны адыра каапты.

Погреб аксын хаап кагдым. Шалада чыдар кижини көөрүмге, хар-назыны чуржум оол үези аныяк кижи болду. Ооң човуурта-аары-даа читкен. Үгле арнын чажыра чытпышаан. Чуржум ону аңдара тыртыпкаш, серт-даа диген чүве дег, арнын дестире өскээр көрну каапкаш, туттурган эрниң арнынче ылавылап көрдү.

— Па-а! Служак, сен сен бе? Мынчаар база душчур боор чүве-дир аа! – деп, чуржум алгыра каапты.

Какпага актырган эр ковайып олуруп алгаш, чуржумнуң арнынче көргеш, бажын чая каапкаш, куду көрдү. "Служак" дээрин бодаарга, шеригге кады-ла чораан хевирлиг оолдар-дыр деп билдим.

— Кирзаң уштуп көрем! – дээш, чуржум "служагының" чанынга чавызап олуруп алды.

Аныяк эр идиин уштуп чадап кагды.

— Каям, мен. Быжыглан! – дээш, чуржум какпага актырган эрниң идиин хей-диктир ушта соптарга, оозу човуурта алгыра каапты. – Будуңну тудуп көрем, кайда аарышкылыг-дыр.

Демир-Мөгениң чедип келгенин эскербейн барып-тыр мен. Кожам какпалап алган кижизиниң чанынга олурупкаш, ооң холун чайлады идипкеш, будун аспактай туда каапты. Аарышкылыындан-на боор, аныяк эр алгырыпкаш, ойта дүштү.

— Туруп шенеп көрем! – деп, кожам дужааган чүве дег, шыңгыы чугаалай каапты.

Аныяк эр өндейип туруп олура, кээп ужарындан сезинип, ызыртына каапкаш, катап-ла чавызап бады баргаш, бажын халайтыр куду көрдү.

— Че, хинчек деп чүве кайы хире магалыг-дыр? Кайы хире таптыг-дыр? – деп, кожам чемелей аарак айтыра-дыр. Ооң "бөрүзү" харыылавады. – Бичии кемдээшкин бар хевирлиг-дир. Чогум сынып кайын сынарыл ол!..

Демир-Мөге хөндүрлүп туруп келгеш, менче-даа, чуржум арнынче-даа көргүледи. Мен-даа ол үеде шалада олурар эрни кээргеп, ону бут чок кылып каанывыс олдур деп мөгүдеп эгеледим. Ооң човууру мээң чүрээмни саргыдып тур. Эрээденчиг ыржым дүшкен. Кожамның түрлүг чоруу база-ла өжүп калган, ачазының мурнунга буруудаан оол дег, шагдаа хеп кеткен чуржумдан өршээл дилээнзиг, каактары кылаңайнып тур.

— Че, кырганнар!.. Суд төнген-дир! – дээш, чуржум аныяк эрже ээгип чугаалады. – Служак, эмчи чедирер болган-дыр мен. Шеригге будум сына бээрге, мени эмчиге канчаар чүктеп чедиржик сен... Чүктени каавыт! Честей, дузалажыптыңар!..

13. Мени утку, чарашпайым...

Уруглар садыындан куудумчуну кежилдир, Улуг-Хем талазынче доктаамга кээп олурбаандан бээр дыка-ла үр апарган мен. Дачада күскү ажылдарның чымыжы болбайн канчаар. Аңаа чайжокталгаш, хоорайже келбейн турганым ол. Бүгү дүжүт ажааттынган. Морковь, согуна, чеснок, картошка савалаттынып шыгжаттынган.

Хой чылының дүжүдү хоомай эвес болган. Хомудал чок, келир дүжүтке чедир үүже курлавырлаттынган. Бо чылын чаңгыс мээң-даа эвес, черле кыдыындан кыра кижи бүрүзүнүң картошказы эрткен чылдыындан элбек болган.

Он ай орту четкиже чаъстап келгеш, дээр аязып кылайып эгелээри билек-ле, хүннүң караа улам чидип, чылып эгелээн. Күс быжыгар хамаанчок, харын час катап дүжер чыгап келген. Ыяштарның, ылаңгыя инек-караа, кызыл-каттың, бүүректери бөрбектелип, частырының кыры мыя келген ышкаш сагындырып келгилээн. Вишнялар, сливалар, сирень чечектелип, чылыг сүрүп, мурнуу чүкче ушкан куштар орук ара дедир ээп, уяларынга катап хонгулаптар суг болза, бодаарымга кижи черле элдепсинмес-ле хире. Улуг-Хемни куду алзы шыва алып, ак ааржы дег чаттылып бар чораан чеңнер эстип, эрип калгылаан. Күстүң шагда дүшкенин чанагаш куу теректер болгаш талыгырда бедик сыннарның баштарында кылайгылаан хар херечилеп турар боордан башка, өске арткан үүлдер хүннүң чалынынга чылыккаш, часты сагындырып турганы ол. Бойдустуң чылыг-чымчак аажызындан кижилериң арын-шырайы шириин түрүн ап октапкан, кажанда-даа ажаанзырап, бир-ле чүве ужуун сагышсырап чорбастай-даа берген ышкаш сагындырып турду. Мээң сагышсеткилим ол хире сергелең, шоваа турда, өске кижилериң менден дудаан чүзү деп, база-ла мээңии дег сеткиишкинге алзып тур ыйнаан деп бодап турдум.

(Уланчылыг).

"Саян" ансамблиниң 35 чылынга

НАЙЫРАЛДЫҢ ЭЛЧИННЕРИ

Тыванын база бир чоргааралы — күрүненин «Саян» национал ансамбли бо чылын 35 харлаанын демдеглеп эрттирер.

Тургустунуп келген чылындан эгелээш, бо ансамбль бедик профессионализмниң, чогаадыкчы езунуң, тыва национал уран чүүлге хумагалыг хамаарылганың үлегери болуп, чүгле ССРЭ-ниң болгаш Россияның эвес, а ХКД, Япония, Чехословакия, Болгария, Монголия, Франция, Герман Федеративтиг Республика, АКШ, Италия, Швейцария, Куба, Францияның көрүкчүлерин тыва уран чүүл-биле таныштырган дээрзин чон эки билир.

Коллектив дыка улуг ажылды кылып, хөй санныг программаларны белеткээн, олары амдыгаа дээр улустуң сонуургалын хаара тыртып чоруур. Амгы үеде «Саянда» Тыва Республиканың алдарлыг артизи — 11, Россияның алдарлыг артистери – 4 кижи бар, бир кижи – ТР-ниң Күрүне шаңналының эдилекчизи, ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы.

Ансамбльдиң эрткен оруу узун болгаш солун, 35 чыл дургузунда олар кандыг шаңналмакталга четпээн дээр – санаары берге. Ооң үгле чоокта чаа алган чедиишкиннерин безин көөрге мындыг: 2003 чылда «Саян» ансамбли Францияга болуп эрткен «Делегей чоннарының самы болгаш хөгжүмү» деп конкурска дээди шаңналды, Самарканд хоорайга болган «Чөөн чүктүң аялгалары» деп делегей чергелиг фестивальга база-ла дээди шаңналды алган. Ол шаңналдар чүгле «Саянның» эвес, а бүгү тыва чоннуң чедиишкини-дир деп чугаалап база болур бис.

Шынап-ла, «Саян» ансамбли тыва чонну, ооң культуразын делегейниң аңгы-аңгы булуңнарынга алдаржыдып, бодунуң бот-тускайлаңы-биле, бедик профессионализми-биле көрүкчүлерге уттундурбас болгаш кайгамчык сактыышкыннарны арттырып чоруурлар. Сарыг шажын самы, хам аас чогаалының бурунгу пластиказы, каргыраа-сыгыттың хостуг-чоргаары, национал костюмнерниң онзагайы, чараш чүүл-биле сиңниккен сарынналдың уяны, кашпагай болгаш ээлгир танцычыларның чииги – ол бүгү бистиң бо ансамбливистиң репертуарының адырылбас кезектери апарган. Чогаадыкчы күш-шыдалдың үнген дөстерин ансамбль төрээн чериниң каас-чараш бойдузунда, чоннуң байлак салгалдарында, культурлуг эртинелеринде деп санап турар, ооң-биле чөпшээрешпес аргажок.

Бо сөстерниң бадыткалы кылдыр «Саян» ансамбли биле «Ураанхай» мюзик-холлдуң эрткен неделяда Тыванын хөгжүм-шии театрынга эрттиргени «Самнап турар бөмбүрзек» деп каттышкан концертти база киирип болур. Чүгле танцы-самдан тургустунган чараш болгаш көрүштүг бо концерт ийи кезектиг болган: эгези — национал тематикага хамаарышкан, ийиги чартыы – амгы үениң танцы-самынга тураскааттынган. Чаңчыл болган тыва улустуң самындан аңгыда, аныяк балетмейстерлер болгаш танцычылар Э.Донгактың, А.Мандан-Хорлуунуң, Э.Сарыгларның, О.Даваның, Ч.Санданның, М.Монгуштуң салганы композицияларын улуг сонуургал-биле көрдүвүс. Бо концертти ансамбльдың удуртукчузу Надежда Даржаа апрель 25-те күрүне филармониязының болгаш «Саян» ансамблиниң юбилейлеринге белеткел-дир деп чугаалады.

Юбилейге уткуштур программа тургузарынга херек акша-төгерик айтырыы ансамбльдиң оруунда шаптараазын бооп чыдар. Ынчангаш ансамбльдиң удуртулгазы тыва чоннуң национал уран чүүлү дээш сагыжы аарып чоруур деткикчилерни, меценаттарны дилеп турарлар. Байырлалга чедир көңгүс кыска хуусаа арткан-даа болза, буянныг кижилер бистиң чоргааралывыс – «Саян» ансамблинге дузаны үешаанда чедирип четтигиптер боор дээрзинге идегел улуг.

Тыванын Россияга каттышканындан бээр 60 чыл оюнга, Кызылдың тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга «Саян» база белеткенип турар: олар Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың айытканы езугаар юбилейге балет көргүзерин планнап турарлар.

Даштыкы чурттарда кижилерниң мээ-медерелинге Тыва дугайында баштайгы билиглерни уран чүүлдүң ажылдакчылары чедирип турар дээрзи маргыш чок: аңгы-аңгы чурттарның бот-боттары-биле таныжып чоокшулажыры культурлуг харылзаалардан эгелээр. Тыванын чогаадыкчы коллективтериниң Россияга болгаш оон-даа дашкаар чедиишкиннеринден бистиң республиканың сайзыралы политиктиг болгаш экономиктиг харылзааларының быжыгарынга база эвээш-бичедаа болза үлүг-хуулуг. Ынчангаш тыва чоннуң эртинелериниң шыгжакчыларының бирээзи, чоннарның найыралының элчиннери «Саян» ансамблинге бүгүдеге чүгле экини, чаа-чаа чогаадыкчы тиилелгелерни күзеп каалыңар. Оруңар ак-ла болзунам!

Салим МОНГУШ.

Франция. Дижон хоорай. 2003 чыл.

Хертек Өлбезекович ШИРИИН-ООЛ

2004 чылдың март 28-те Тыванын уран чүүлү эгиттинмес улуг чидиригге таварышкан. Россия Федерациязының алдарлыг, Тыванын Улустуң артизи, Күрүне шаңналының лауреады Хертек Өлбезекович Шириин-оол 58 харлыында чырык өртемчейден чарлып чорутканын Тыва Республиканың Чазаа улуг кажыыдал-биле дыңнадып тур.

Хертек Өлбезекович Шириин-оол 1946 чылдың март 7-де Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл сумузунга төрүттүңген.

1963 чылда Тээлиниң ортумак школазын дооскаш, Ленинградтың хөгжүм, театр болгаш кинематография институдунче бөлүк эш-өөрлери-биле өөренип кирген. Ону 1968 чылда чедиишкинниг дооскаш, Тыванын төөгүзүнде Ленинградтың студиязының 2 дугаар тыва доозукчулары бооп, төрээн Тыва-зынга келгеш, уран чүүл болгаш театрның хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киириштирген.

Тыва театрның сценазынга катаптаттынмас 80 ажыг уран-чечен овур-хевирин тургускан. Ол дээрге В.Шекспирниң «Ромео болгаш Джульеттазында» — Ромео, Н.Гогольдуң «Ревизорда» — Хлестаков, А.Пушкинниң «Харам рыцарь» деп трагедиязында – Барон, Ч.Айтматовтуң «Бир хүннүң дургузу чүс чыл» деп шииде – Сабиджайның, В. Көкоолдуң "Хайыраан бот" деп шиизинде — Кенден-Хуурактың, Ч.Ондарның «Ханныг истер» деп шиизинде – Шолук-Хаанның, Э.Мижиттиң «Кым сен, Субедей маадыр» деп шиизинде – улуг Субедей болгаш өске-даа овур-хевирлерни Хертек Өлбезекович бодунуң улуг уран салым-чаяаны-биле тыва көрүкчүнүң чүрээнге кезээ мөңгеде арттырып каан. Ол чүгле театрга эвес, а тыва телевидениеге база кайгамчык телефильмнерни арттырып каан. Ол «Үениң каргыжы», «Азия төвүнүң аттары», «Тыва Республика: Тес-Хем кожуун», «Тес-Хемниң байырлалы» деп телефильмнерниң автору.

Х.Ө. Шириин-оол тыва театр уран чүүлүнүң баштың артизи болурундан аңгыда, чечен чогаалга, ылаңгыя драматургияга бодунуң кайгамчык салым-чаяанын көргүскен. Ооң бижээни «Буян адашкылар», «Хостуг Тыва», «Аргада чыыш», А.К. Ооржак-биле кады бижээни «Эгил, эжим, эгил!» деп шиилери номчукчуларның, көрүкчүлерниң, хөй-ниитиниң бедик үнелелин алган. «Иениң каргыжы» деп моношиизи тыва шии чогаалы болгаш театр уран чүүлүнге чаа салыышкын болган. Х.Ө. Шириин-оол — «Бедик арттан харап ора» деп шүлүктер болгаш шиилер номунуң автору.

Тыва национал театр уран чүүлүнге үнелеп четтинмес ачыхавыяазы болгаш катаптаттынмас уран салым-чаяаны дээш Хертек Өлбезекович Шириин-оолга Россия Федерациязының алдарлыг, Тыва Республиканың Улустуң артизи деп бедик аттарны тывыскан. Оон аңгыда Уфага болуп эрткен түрк дылдыг театрлар фестивалының дээди шаңналы Гран-приниң эдилекчизи, Тыва Республиканың Чазак Даргазының тускай шаңналының эдилекчизи.

Кайгамчык, хуулгаазын уран салым-чаяанныг артист болурундан аңгыда, Х.Ө. Шириин-оол сагыш човангыр, буянныг ада, кырган-ача, аныяк артистерниң дагдыныкчызы, эш-өөрүнге идегелдиг шынчы эш чораан. Ооң катаптаттынмас, чырыткылыг овур-хевири бистиң түрректеривиске кезээ мөңгеде чурттап артып каар.

Ш.Д. Ооржак, А.В. Брокерт, Ш.В. Кара-оол, О.О. Чөлбеней, В.О. Тарыма, Е.К. Матвеева, С.А. Барыбин, В.И. Лавриненко, В.Б. Свинцов, Д.Д. Ооржак, Р.С. Баян, Д.-С. Яндак, А.Т. Конгар, Н.Б. Алдачи, С.П. Аренин, Ш.С-К. Куулар, Л.Ш. Ондар, Э.А. Данзын, П.А. Морозов, Э.Д. Байыр-оол, В.О. Ооржак, В.И. Канзай, С.Н. Сапова, А.А.Язев, С.Ы. Ооржак.

Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы база республиканың спортчу хөй-ниитизи ССРЭ-ниң болгаш Россияның спорттуң хоочуну, ССРЭ-ниң хостуг хүреш талазы-биле спорт мастери, ССРЭ-ниң Чепсектиг күштериниң, Россияның, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң чемпиону база хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи

Иван (Кара) Иванович
ХУРАГАННЫҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы күрүненин «Суй-Белек» каттышкан бүдүрүлгезиниң директору, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады Мерген Балыкаевич Дагбага ооң ачазы, көдээ ажыл-агый болгаш харылзаа шугумнарынга хөй чылдарда ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуну

Балыкай Монгушевич
ДАГБАНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Дараазында аъш-чем продуктулары бар: чигир, Минусинск, Алтай далганы, крупалар, конфеталар, шоколадтар (янзы-бүрү), печенье, үнүш үзү, янзы-бүрү сорттарның макароннары, кургаг сүт, дагаа чуургалары болгаш оон-даа ыңай.

Бистиң адрезивис: Загородный переулок, 19а, «Эхнатон» бааза, склад № 3, тел: 5-38-40.

Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурунуң чурттакчызы **Валентина Даваевна ДАМБААГА** тывыскан К-932248 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шынзылганың читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 10002. Чагыг 43.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.